

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ
“MAGİSTRATURA MƏRKƏZİ”

Əlyazması hüququnda

Ağazadə Rubayə Azad

(magistranın S.A.A.)

“Ticarət təşkilatlarında işgüzar fəaliyyətin iqtisadi təhlilinin əsas
istiqamətləri”

mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASİYASI

Ixtisasın şifri və adı   060402

“Mühasibat uçotu və audit”

Elmi rəhbər

Magistr proqramının rəhbəri

i.e.n., dos.Abbasova S.A.

i.e.n., dos. Daşdəmirov Ə.I.

Kafedra müdiri

i.e.d., prof. Səbzəliyev S.M.

Bakı - 2017

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ	3
--------------------	---

I FƏSİL. İŞGÜZAR FƏALİYYƏTİN İQTİSADI TƏHLİLİNİN NƏZƏRİ-METODİKİ ƏSASLARI

1.1 Ticarət təkilatlarının fəaliyyətinin xüsusiyyətləri və onların işgüzar fəaliyyəti təhlilinin metodikasına təsiri.....	7
1.2 İşgüzar fəaliyyətin təhlilinin məqsədi, vəzifələri və istifadə olunan göstəricilər sistemi.....	10
1.3 Ticarət təşkilatının əmlakından istifadənin təhlili metodikası.....	22

II FƏSİL. TİCARƏT TƏŞKİLATININ DÖVRIYYƏ KAPİTALINDAN İSTİFADƏNİN SƏMƏRƏLİLİYİNİN TƏHLİLİ

2.1 Dövriyyə kapitalının dövriyyəsinin göstəricilər sistemi və onların təhlili metodikasının əsas istiqamətləri.....	32
2.2 Debitor borclarının dövriyyəsinin təhlili.....	39

III FƏSİL. TİCARƏT TƏŞKİLATININ FƏALİYYƏTİNİN RENTABELLİYİNİN TƏHLİLİ

3.1 Təşkilatın fəaliyyətinin rentabellik göstəricilərinin iqtisadi xarakteristikası və hesablanması.....	52
3.2 Kapitaldan istifadənin intensivliyinin və rentabelliyyətinin amilli təhlili metodikasının əsas istiqamətləri.....	58

NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR.....	67
--------------------------	----

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI.....	74
--	----

P E 3 İ O M E.....	77
--------------------	----

S U M M A R Y	79
---------------------	----

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı. Respublikamızın iqtisadi strategiyasının həyata keçirilməsinin əsas istiqaməti onun iqtisadi və sosial inkişafının sürətləndirilməsi, istehsal resurslarından səmərəli istifadəsilə bağlıdır. 2016-cı il 16 mart tarixli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş Azərbaycan Respublikası Prezidentinin “Milli iqtisadiyyat və iqtisadiyyatın əsas sektorları üzrə strateji yol xəritəsinin başlıca istiqamətləri”ndə bütün iqtisadiyyatda səmərəliliyi və rəqabətliliyi artırması nəzərdə tutulub [1]. Ticarət fəaliyyəti, məlum olduğu kimi, malların istehsalçıdan istehlakçıya təşviqi üzrə vasitəçilik fəaliyyətinə aiddir. O topdan və pərakəndə satış formalarında həyata keçirilə bilər, onun əhatə dairəsi kifayət qədər genişdir və kifayət qədər spesifikdir. Ticarət müəssisənin fəaliyyətinin hesabat dövründə analitik qiymətləndirilməsi onun işgüzar fəaliyyətinin əsas istiqamətlərinin iqtisadi təhlili vasitəsilə həyata keçirilir.

Məhsulun (əmtəələrin) keyfiyyətini artırmaqla, onun materialtutumunun, fondtutumunun, ümumiyyətlə məsarif tutumunun aşağı salınması, əmək məhsuldarlığının, kapitaldan intensiv istifadə edilməsinin və rentabellik göstəricilərinin artması, mənfəətin yüksəldilməsi, istehsalatın səmərəliliyini xarakterizə edən bütün göstəricilərin təkmilləşdirilməsi milli iqtisadiyyatın, onun bütün sahələrinin, o cümlədən ticarət sahəsinin inkişafının sürətləndirilməsini tələb edir.

Hər bir sahibkar öz kommersiya fəaliyyətini minimal xərc və maksimal gəlir əldə etməklə həyata keçirmək arzusundadır. Lakin hazırkı böhran və inflyasiya şəraitində ticarət müəssisələrdə maddi və maliyyə ehtiyatlarından istifadəsində müəyyən çatışmazlıqlar mövcuddur. Bu hər şeydən öncə, material resurslarından, əsas və dövriyyə vəsaitlərindən istifadə zamanı baş verən itgilərlə, onlardan intensiv istifadə olunması ilə, qeyri-səmərəli xərclərlə, dövriyyə vəsaiti və onun mənbələri ilə müəssisənin lazımi səviyyədə təhciz edilməməsi və s. ilə bağlıdır.

Bu gün milli iqtisadiyyatın bütün sahələrində intensiv təsərrüfatçılıq üsullarının tətbiq edilməsi, mütərəqqi elmi-texniki və təşkilati-iqtisadi

yeniliklərdən istifadə etməklə istehsalatın dayanmadan artımı, rəqabət şəraitində müəssisə və təşkilatların bazarda davamlı inkişafı və müəyyən mövqe tutması üçün zəruri şərtidir.

Qeyd etmək lazımdır ki, bazar iqtisadiyyatı şəraitində ötən illərlə müqayisə etsək görürük ki, istehsalatın effektivliyinin, kapitaldan istifadənin intensivliyinin və müəssisə fəaliyyətinin rentabelliyyətinin daha böyük əhəmiyyət kəsb etməsinə rəhbərlik, son dövrdə istehsalatın intensivləşdirmə və kapitaldan intensiv istifadə səviyyəsi və bu səviyyənin təşkilatın əsas iqtisadi göstəricilərinə təsiri azalmışdır. Belə tendensiya, fikrimizcə, xüsusilə də ticarət təşkilatlarında, onların işgüzar fəaliyyətinə mənfi təsir göstərir və göstərməkdə davam edir. Yaranmış vəziyyəti yaxşılaşdırmaq və yaxın gələcəkdə təkmilləşdirmək məqsədilə ticarət təşkilatlarının fəaliyyətlərinin intensivləşdirilməsi və kapitaldan intensiv istifadənin göstəricilərini mütəmaddə qiymətləndirib, müfəssəl təhlil etmək zəruridir. Bu olduqca vacibdir, çünki aparılmış təhlilin nəticəsində müəssisələrin təsərrüfat maliyyə fəaliyyətini xarakterizə edən keyfiyyət göstəricilərinin təkmilləşməsi üzrə ehtiyatlar aşkar olunur və bu da, öz növbəsində, ticarət təşkilatının işgüzar fəaliyyətinə müsbət təsir göstərir. Bununla əlaqədar olaraq, ticarət təşkilatlarında işgüzar fəaliyyətin iqtisadi təhlilinin əsas istiqamətlərinə həsr olunan dissertasiyanın mövzusu çox aktualdır.

Tədqiqatın məqsədi və vəzifələri. Tədqiqatın məqsədi ticarət təşkilatlarının işgüzar fəaliyyətinə düzgün qiymət verilməsi üçün iqtisadi təhlilin metodikasının təkmilləşdirilməsi üzrə konkret təklif və tövsiyələrin işlənilməsi və hazırlanmasından ibarətdir. Bu məqsədə çatmaq üçün qarşıya aşağıdakı vəzifələr qoyulmuşdur:

- ticarət təşkilatlarının fəaliyyətinin xüsusiyyətlərini araşdırılması və onların işgüzar fəaliyyətinin təhlilinin metodikasına təsirin müəyyən edilməsi;
- işgüzar fəaliyyətinin təhlilinin məqsədi, vəzifələri və istifadə olunan göstəricilər sisteminin dəqiqləşdirilməsi;
- ticarət təşkilatının əmlakından istifadənin təhlili metodikasının tədqiqi;
- dövriyyə kapitalının dövriyyəsinin göstəricilər sistemi və onların təhlili metodikasının əsas istiqamətlərinin müəyyən edilməsi;

- debitor və kreditor borclarının və material ehtiyatlarının dövriyyəsinin təhlili;
- ticarət təşkilatının fəaliyyətinin rentabelliğini xarakterizə edən göstəricilərin araşdırılması, onların analitik qiymətləndirilməsi metodikasının beynəlxalq praktikası ilə tutuşdurulması və təkmilləşdirilməsi istiqamətlərinin tədqiqi və s.

Problemin öyrənilmə səviyyəsi. Ticarət təşkilatlarında işgüzar fəaliyyətin iqtisadi təhlilinin əsas metodiki məsələləri respublikanın və xarici alimlərin elmi əsərlərində öz əksini tapmışdır. Ticarət təşkilatlarında işgüzar fəaliyyətinin iqtisadi təhlilinin müəyyən aspektləri azərbaycan alimlərindən S.M.Səbzəliyevin, H. Namazaliyevin, İ.M.Mahmudovun,, C.C. Zərbəliyevin, R.N.Kazımovun, N.M. İsmayılovun, S. A. Abbasovanın, H.A. Cəfərlinin, T.Ş. Zeynalovun və başqalarının elmi əsərlərində tədqiq olunub.

Tədqiqatın elmi yeniliyi ondan ibarətdir ki:

- ticarət təşkilatının işgüzar fəaliyyətini xarakterizə edən göstəricilər sistemi dəqiqləşdirilmişdir ki, bu da uçot və hesabat işinin təşkilini xeyli asanlaşdırmağa imkan verir;
- əsas və dövriyyə kapitalından istifadənin təhlili metodikasını nəzərdən keçirilmiş və onun MHBS-na uyğun olaraq təkmilləşdirilməsi üzrə əməlli təkliflər irəli sürülmüşdür.

Tədqiqatın praktiki əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, onun nəticələrindən istifadə etməklə ticarət təşkilatlarında əsas və dövriyyə kapitalından istifadə səviyyəsini, onun intensivliyini və fəaliyyətinin rentabellik göstəricilərini daha düzgün qiymətləndirməyə geniş imkan yaradır. Bu da, öz növbəsində müəssisənin maliyyə vəziyyətinin möhkəmlənməsinə əlverişli zəmin yaradır.

Tədqiqatın predmetini ticarət təşkilatının işgüzar fəaliyyətinin qiymətləndirilməsinin metodiki və praktiki məsələlərin kompleks təşkil edir.

Tədqiqatın nəzəri metodoloji əsasını respublikanın iqtisadi siyasəti üzrə qanun, təlimat və qərarlar, ölkə və xarici iqtisadçı alim və mütəxəssislərin tədqiq olunan mövzu ilə bağlı elmi əsərləri təşkil edir.

Tədqiqatın obyektı. Bakı şəhərinin orta və iri ticarət təşkilatlarıdır.

Dissertasiya işinin quruluşu və həcmi. Dissertasiyaya işi girişdən, üç fəsildən, nəticə və istifadə edilmiş ədəbiyyatıyahısından ibarətdir. Dissertasiya işində 14 cədvəl və 4 şəkil təqdim olunmuşdur.

"İşgüzar fəaliyyətin iqtisadi təhlilinin nəzəri-metodiki əsasları" adlandırılan birinci fəsildə ticarət təşkilatlarının fəaliyyətinin xüsusiyyətlərinin araşdırılması və onların işgüzar fəaliyyətinin təhlilinin metodikasına təsiri müəyyən edilib; işgüzar fəaliyyətin təhlilinin məqsədi, vəzifələri və istifadə olunan göstəricilər sistemi dəqiqləşdirilib; ticarət təşkilatının əmlakından istifadənin təhlili metodikası tədqiq edilib

İşin ikinci fəsili ticarət təşkilatının dövriyyə kapitalından istifadənin səmərəliliyinin təhlili məsələlərinə həsr olunub. Burada dövriyyə kapitalının dövriyyəsinin göstəricilər sistemi və onların təhlili metodikasının əsas istiqamətlərinin müəyyən edilib; debitor borclarının və material ehtiyatlarının dövriyyəsinin təhlili metodikası təqdim edilib və bu metodikanın təkmilləşdirilməsinə dair bir neçə təklif irəli sürülüb.

"Ticarət təşkilatlarının fəaliyyətinin rentabelliyyənin təhlili" adlandırılan üçüncü fəsildə təşkilatın fəaliyyətinin rentabellik göstəricilərinin iqtisadi xarakteristikası və hesablanması göstərilib; kapitaldan istifadənin intensivliyinin və rentabelliyyənin amilli təhlili metodikasının əsas istiqamətləri tədqiq edilib.

İşin sonunda aparılmış tədqiqatın nəticəsində əldə olunan nəticə və təkliflər irəli sürülüb.

I FƏSİL. İŞGÜZAR FƏALİYYƏTİN İQTİSADI TƏHLİLİNİN NƏZƏRİ- METODİKİ ƏSASLARI

1.1 Ticarət təşkilatlarının fəaliyyətinin xüsusiyyətləri və onların işgüzar fəaliyyəti təhlilinin metodikasına təsiri

Məlum olduğu kimi ticarət - ictimai istehsalatın elə bir tamamlama mərhələsidir ki, orada istehsal sahəsindən tədavül sahəsinə daxil olan məhsul istehlakın predmeti olur.

Ticarət fəaliyyəti malların istehsalçıdan istehlakçıya təsviqi üzrə vasitəçilik fəaliyyətinə aiddir. O topdan və pərakəndə satış formalarında həyata keçirilə bilər, onun əhatə dairəsi kifayət qədər genişdir və kifayət qədər spesifikdir.

Ticarət sahəsinə aşağıdakı əsas xüsusiyyətlər xasdır:

- Ticarətdə əlavə dəyər, hazır məhsul istehsal olunmur.
- Ticarət firmaları artıq istifadəyə hazır olan mallar ilə işləyir
- Əsas fəaliyyətdən əldə edilən nəticə məhsulların istehsalından deyil, mal dövriyyəsinin (topdan satış və pərakəndə) satışından əmələ gəlir.
- Əsas və dövriyyə vəsaitləri istehsal sahəsində deyil, tədavül sahəsində fəaliyyət göstərir və sənaye müəssisələrindən fərqli olaraq başqa struktura malikdirlər.
- Əsas fondların tərkibində ən mühüm rol oynayan ticarət avadanlığı (vitrin, soyuducu, maşın nəzarət-kassa) və ticarət sahəsidir.
- Dövriyyə aktivlərinin ən mühüm tərkib hissələrindən biri əmtəə ehtiyatlarıdır.
- Ticarətdə vəsaitlərin mənbələrinin formalaşması strukturunun də öz xüsusiyyətləri vardır: nizamnamə kapitalının payı aşağı; cəlb edilmiş uzunmüddətli vəsaitlərin olmaması və ya mütləq və nisbi kəmiyyəti çox aşağı olmasıdır.
- Cari passivlərin qısamüddətli kommersiya kreditləri və kreditor borcları kimi iki əsas maddələrlə təqdim olunması.

- Ticarət təşkilatlarında malların çeşidi və onun genişliyi mal növləri, onların qabaritlərinə və qiymətlərinə görə dəyişə bilər. Müvafiq olaraq, müxtəlif malların dövriyyəsi də əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənə bilər, lakin burada o daha yüksək olacaq, nəinki istehsal sahəsinin dövriyyə aktivləri üzrə.
- Ticarət təşkilatlarının maliyyə-iqtisadi vəziyyəti aşağıdakı əsas göstəricilərlə müəyyən edilir:
  - ✓ əmtəə dövriyyəsi,
  - ✓ tədavül xərcləri,
  - ✓ ümumi gəlir,
  - ✓ mənfəət (zərər),
  - ✓ ehtiyatların dövriyyə əmsalı, rentabelliği və s.

Ticarət təşkilatlarında mal ehtiyatlarının xüsusi çəkisinin yüksək olduğundan onların iqtisadi təhlilinə böyük diqqət yetirilir, xüsusilə də:

- ✓ onlardan səmərəli istifadə göstəricilərinə,
- ✓ ehtiyatların dövriyyəsi əmsallarına,
- ✓ onların dövr uzunluğuna
- ✓ cari, sığorta və texnoloji ehtiyatlarının norma və normativlərin hesablamalarına.
- ✓ ticarət təşkilatları tərəfindən malların daxil olması və satışı fasiləsiz proses olduğuna görə ona əmtəə ehtiyatlarının optimal ölçüsü həmişə lazımdır.
- ✓ əmtəə ehtiyatlarının həcmi çox böyükdirsə, bu anbar xərclərinin artmasına və ehtiyatların dövriyyə əmsalının azalmasına, çox kiçik həcmi isə - məhsul çatışmazlığına gətirib çıxarır.

Bu səbəbdən əmtəə ehtiyatlarının optimal həcminə riayət eməsi məqsədəuyğun hesab edilir. Əmtəə ehtiyatlarının optimal ölçülərdə hesablanması üçün normativ-balans metodundan istifadə edilir.

Əvvəlcə ehtiyatlarının növü üzrə ehtiyat normalarının iqtisadi təhlili (günlərlə) keçirilir, bu zaman aşağıdakılar hesaba alınır:

- 1) tədarükçüdən ticarət təşkilatına yollanan əmtəənin yolda orta müddəti;

2) keyfiyyətin yoxlanılması, brak məhsulun seçib ayırması, əmtənin qəbulu, anbara yığılması və satışına hazırlanmasına sərf olunan müddət;

3) mağazadan alıcılara mal satışının orta müddəti

4) yolda olan malların gətirilməsi baş tutmaması tədqirdə malların sığorta ehtiyatda olmasının orta müddəti

Birgünlük dövriyyəsinin dəyəri planlaşdırılan əmtəə dövriyyəsinin plan dövrünün müddətinə bölünməklə (məsələn, rüblük planın 90 günlüyə) hesablanır.

Ticarət təşkilatının əmtəə ehtiyatlarının lazım olan plan məbləği birgünlük əmtəə dövriyyəsinin günlə ifadə olunan ehtiyat normasına vurmaqla müəyyən edilir.

Əmtəə ehtiyatlarının idarə edilməsi onların dövriyyəsinin və ya əmtəə dövriyyəsinin hərəkəti sürətinin artırılması vasitəsilə maliyyə xərclərinin azalmasına gətirib çıxara bilər. Əmtəə ehtiyatlarının dövriyyəsi və ya əmtəə dövriyyəsinin hərəkəti sürəti əmtəə dövriyyəsinin həcmnin əmtəə ehtiyatlarının orta kəmiyyətinə nisbəti kimi müəyyənləşir:

$$\Theta S = \Theta DH / \Theta E,$$

Burada ΘS - əmtəə dövriyyəsinin hərəkəti sürətidir,

ΘDH - əmtəə dövriyyəsinin həcmidir,

ΘE - əmtəə ehtiyatlarının orta kəmiyyətidir.

Əmtəə ehtiyatlarının dövriyyəsi və ya əmtəə dövriyyəsinin hərəkəti sürəti baxılan müddət (ay, rüb, il) ərzində həyata keçirilə biləcək əmtəə kütləsinin dövr sayını xarakterizə edir.

Digər bir vacib göstərici olan əmtəə dövrünün müddəti baxılan vaxtın əmtəə ehtiyatlarının dövriyyəsi göstəricisinə nisbəti kimi müəyyən edilir:

$$\Theta M = GS / \Theta HS,$$

burada ΔO – bir əmtəə dövrünün müddəti;

БП – ay, rüb, il ərzində olan günlərin sayı;

CT - əmtəə dövriyyəsinin hərəkəti sürəti.

Məsələn, ötən rüb ərzində tədqiqat apardığımız ticarət təşkilatının mal dövriyyəsi 36 000 man təşkil edib, əmtəə ehtiyatlarının orta dəyəri isə - 6000 man. Əmtəə ehtiyatlarının illik dövr ərzində əmtəə dövriyyəsinin bir dövriyyəsinin müddətini və təşkilatın əmtəə dövriyyəsinin hərəkəti sürətini (ehtiyatların dövriyyəsinə hesablayaq.

Əmtəə dövriyyəsinin hərəkəti sürəti (ehtiyatların dövriyyəsi) təşkil edir:

$36000 / 6000 = 6$ dövr (orta hesabla rüb ərzində) və ya orta hesabla il ərzində 24 dövr. Əmtəə ehtiyatlarının il ərzində orta hesabla bir dövrünün müddəti:

$$360 / 24 = 15 \text{ gün}$$

Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsində təsərrüfat subyekti “özünün mülkiyyətində olan və sonradan satılmaq ... üçün nəzərdə tutulan hər hansı malı əmtəə-material ehtiyatlarına aid etməyə, ... satın aldığı malların satılma qiymətlərinə əsasən müəyyənləşdirilən dəyərini uçotda əks etdirməyə borcludur”. Eyni zamanda əmtəə ehtiyatlarının “uçotunu apararkən ... mənəvi cəhətdən köhnəlmiş və ya dəbdən düşmüş qüsurlu malın, ... (məhsulun) dəyərini onların satıla biləcəyi qiyməti əsas götürməklə qiymətləndirə bilər [6, Maddə 139].

1.2 İşgüzar fəaliyyətin təhlilinin məqsədi, vəzifələri və istifadə olunan göstəricilər sistemi

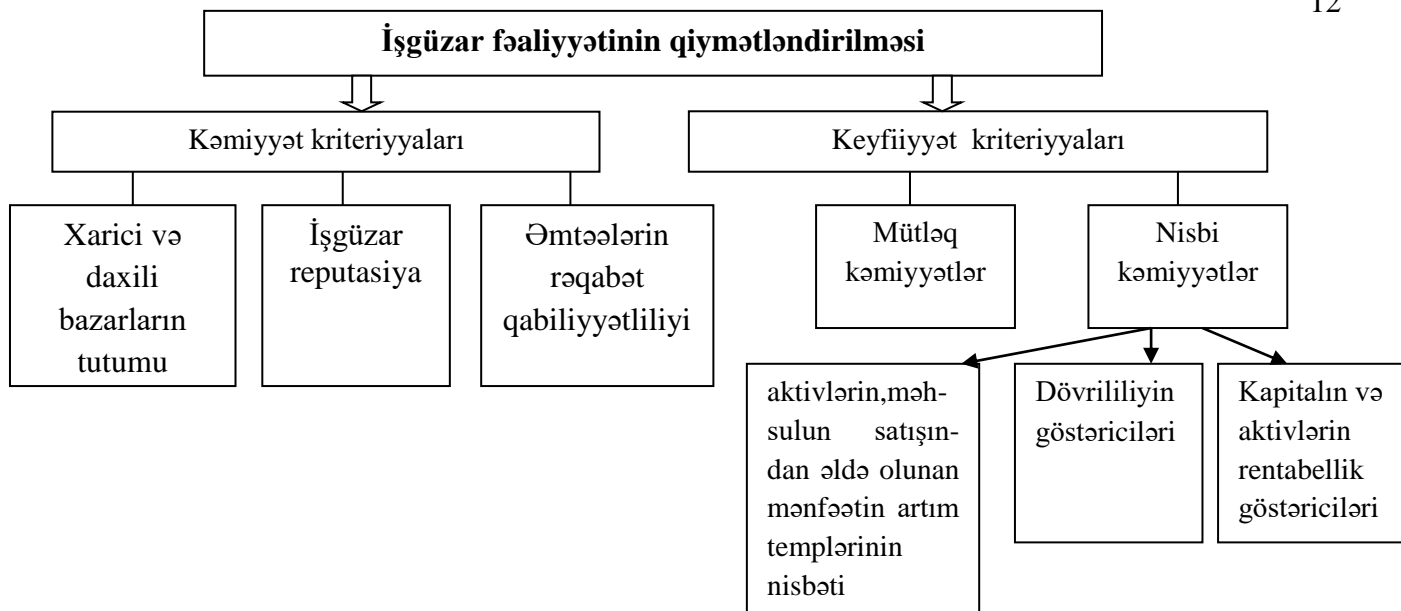
Ədəbiyyatda “işgüzar fəaliyyət” anlayışına müxtəlif yanaşmalar mövcuddur. Belə ki, B.B. Kovalyov geniş mənada işgüzar fəallığı firmanın əmək, kapital bazarlarında məhsullarının irəliləməsi istiqamətində səylərin bütün spektri kimi müəyyən edir [21]. Maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin təhlili kontekstində isə bu termin daha dar mənada başa düşülür ki, şirkətin cari istehsal və kommersion

fəaliyyəti kimi. Bu zaman kommertiya təşkilatının işgüzar fəallığı onun inkişafının dinamikası, iqtisadi potensialın səmərəli istifadəsi, qarşıya qoyulmuş məqsədlərə nail olması, öz məhsullarının satış bazarlarının genişləndirilməsi kimi özünü ifadə edir. İnformasiya bazası ənənəvi işgüzar fəallığın təhlili üçün təşkilatın mühasibat (maliyyə) hesabatı deyil. Bu sintetik və analitik uçotun təhlili daxili məqsədləri üçün də istifadə oluna bilər.

L.V. Dontsova və N.A. Nikiforova qeyd edirlər ki, maliyyə aspekti baxımından işgüzar fəallıq ilk növbədə vəsaitlərin, dövr sürətində özünü göstərir [18, c. 201,]. Bəzi müəlliflər müəssisənin işgüzar fəallığının mahiyyətini onu xarakterizə göstəricilərlə əvəz edir.

Q.N. Qoqınanın belə bir fikri ilə razılaşımaq lazımdır ki, işgüzar fəallıq - ehtiyatların bütün növləri üzrə idarəetmənin səmərəliliyinin artırılması hesabına mənfəətin və biznesə avans verilmiş kapitalın artacağını məqsəd qoyan fəaliyyətdir [19, c.100]. Bu tərif müəyyən dərəcədə iqtisadi həyatın müasir şəraitinə uyğundur, həm də potensial idarəetmə qərarları barədə və işgüzar fəallığın təhlili zamanı alınan nəticələrin yekunları üzrə tədbirlərin işlənməsinin zərurətindən xəbər verir.

Bizim fikrimizcə, ticarət təşkilatının işgüzar fəallığı dedikdə bu müəssisənin istehsalat-kommertiya fəaliyyətinin effektivliyi və səmərəliliyi başa düşülür ki, bu da vasitələrinin dövriyyə sürətinin artması ilə xarakterizə olunur. Kommertiya təşkilatının fəaliyyətinin ən mühüm xarakteristikası olaraq ticarət təşkilatının işgüzar fəallığı bir sıra göstəricilərin köməyi ilə, həm də işgüzar fəallığın təhlili çərçivəsində iqtisadi təhlil obyektini kimi təqdim oluna bilər. İşgüzar fəallığın qiymətləndirilməsini ümumi şəkildə aşağıdakı sxemdən görmək olar (şəkil 1 bax).

Şəkil 1.1 Ticarət təşkilatının işgüzar fəaliyyətin qiymətləndirilməsi

İşgüzar fəallıq müəssisənin digər mühüm xüsusiyyətləri ilə sıx qarşılıqlı əlaqədədir. Söhbət ilk növbədə, işgüzar fəallığın müəssisənin kredit ödəmə qabiliyyətinə, maliyyə dayanıqlığına, investisiya cəlbəediciliyinə təsiri haqqında gedir.

Ticarət təşkilatının yüksək işgüzar fəallığı potensial investorları bu şirkətin aktivləri ilə əməliyyatların həyata keçirilməsini, ona vəsait qoyuluşunu stimullaşdırır. Təşkilatın işgüzar fəallığı xarici mühitin müxtəlif amillərin və şərtlərin dəyişikliklərinə çox həssasdır. Təsərrüfat subyektlərinin işgüzar fəallığına əsas təsiri makroiqtisadi amillər göstərir. Onların təsiri altında ya fəal davranış üçün stimullaşdırıcı şərait yaradan əlverişli "sahibkarlıq mühiti" formalaşır, ya da əksinə - işgüzar fəallığın azalmasına gətirib çıxarır. Kifayət qədər yüksək əhəmiyyətə təşkilatın rəhbərliyinə tabe olan daxili xarakterli amillər də malikdir. Bundan başqa, nəticə etibarilə işgüzar fəallığın xarakteri və səviyyəsindən müəssisənin ödəmə qabiliyyəti, likvidlik dərəcəsi, kapitalın strukturu s. asılıdır.

Ticarət müəssisələrində işgüzar fəaliyyətin təhlilinin məzmununu aşağıdakılar təşkil edir:

- ✓ obyektiv iqtisadi qanunların və subyektiv amillərin təsirindən yaranan iqtisadi proseslərin və onların qarşılıqlı əlaqələrinin tədqiqi;
- ✓ Mal dövriyyəsi üzrə biznes-planlarının yerinə yetirilməsinin obyektiv qiymətləndirilməsi;
- ✓ kommersiya fəaliyyətinin nəticələrinə təsir göstərən amillərin aşkar edilməsi və onların təsir dərəcələrinin kəmiyyətə müəyyən edilməsi;
- ✓ təşkilatın inkişaf tendensiyalarının müəyyən edilməsi;
- ✓ işgüzar fəallığın artması üzrə istifadə edilməmiş ehtiyat mənbələrinin aşkar edilməsi və istifadəyə cəlb olunma imkanlarını təyin edilməsi;
- ✓ optimal idarəetmə qərarlarının qəbul edilməsi və onlardan istifadə etməklə işgüzar fəallığının səmərəliliyinin artırılması

Təhlilin əsas vəzifələrindən biri - əmək, material və maliyyə ehtiyatlarından istifadənin iqtisadi səmərəliliyinin müəyyən edilməsidir. Məlum olduğu kimi, istehsal və istehlakın miqyasları artdıqca subyektlərin sərəncamında olan əsas və dövriyyə fondlarından, əmək, maliyyə, torpaq, su, enerji və s.ehtiyatlardan məqsədəuyğun istifadə olunmasına ehtiyacda artır. Bazar iqtisadiyyatında həmin ehtiyatlarından daha qənaətlə istifadə olunmasına nəzarət iqtisadi təhlilin bu vəzifəni vurğulayır.

Aparılan təhlilin növbəti vacib vəzifəsi istehsal prosesinin bütün mərhələlərində daxili imkan və ehtiyatların aşkar edilərək istifadəyə cəlb olunma yollarının müəyyən edilməsindən ibarətdir. İqtisadi təhlilin aparılması prosesində müəyyən olunmuş istifadə edilməmiş ehtiyat və imkanlar hərtərəfli hesablamalarla əsaslandırılmalıdır.

Növbəti vəzifə idarəetmə qərarlarının optimallığının yoxlanılmasından və əsaslandırılmasından ibarətdir. Təsərrüfat fəaliyyətinin bütün mərhələlərində əldə olunan bütün nailiyyətlər digər məsələlərlə bərabər rəhbər işçilərdən idarəetmə qərarlarının məqsədəuyğunluğu və vaxtılı-vaxtında həyata keçirilmə səviyyəsindən asılıdır. Düzgün idarəetmə qərarlarının çıxarılması, onun nə dərəcədə məqsədyönlü və səmərəli olmasının müəyyən edilməsi yalnız qabaqcadan

aparılmış təhlilidən asılıdır. Əlbəttə, iqtisadi təhlilin qarşısında duran vəzifələr heç də yuxarıda qeyd olunanlarla kifayətlənmir. Təsərrüfat situasiyalarının çoxcəhətliliyi və çoxvariantlılığı iqtisadi təhlilin qarşısında müstəqil xarakterli, çoxsaylı vəzifələr qoyur. Müasir bazar iqtisadiyyatında ölkə qarşısında duran iqtisadi strategiyadan asılı olaraq iqtisadi təhlilin vəzifələri dəyişə və daha da genişlənə bilər.

Təhlildə bir sıra xüsusi üsul və metodlardan istifadə olunur. Mühasibat uçotu və planlaşdırmanın praktikasında geniş yayılmış üsullardan biri balans əlaqələndirmə üsuludur ki, bu iki qrup qarşılıqlı əlaqəli və tarazlaşdırılmış iqtisadi göstəricilər qrupunun nisbətləri, proporsiyalarının əks etdirilməsi üçün istifadə olunur. Bunlardan fərqli olaraq təsərrüfat fəaliyyətinin təhlilində təsir göstərən amillərin təsirinin hesaba alınması yekun məlumatların tarazlaşdırılması yolu ilə müəyyən edilir. İqtisadi təhlildə balans əlaqələndirmə üsulundan istifadə olunmasının əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, öyrənəcəyimiz göstəriciyə təsir edən amilləri müəyyən etməklə göstəricinin düzgün olması barədə məlumat əldə edə bilərik.

Ticarət müəssisələrində personalın iş vaxtından, avadanlıqlardan, nəqliyyat vasitələrindən, əmtəələrin hərəkəti və onlardan istifadənin, maliyyə nəticələrinin, maliyyə vəziyyətinin və təsərrüfat maliyyə fəaliyyətlərinin digər sahələrinin təhlilində bu üsuldən istifadə olunur. Məsələn, məhsulun satışına təsir göstərən amillərin təsirini öyrənmək üçün, belə tənlikdən istifadə etmək olar:

$$MSH = MQ_{\text{ə}} + MB - MQ_{\text{s}}, \quad (1.1)$$

Burada MSH – məhsulun satış həcmi; MB – hesabat il ərzində məhsul buraxılışı; $MQ_{\text{ə}}$ və MB_{s} – müəssisənin anbarlarında ilin əvvəlinə və sonuna olan məhsul qalıqları.

$$N \text{ məh.}' + N \text{ d.} = N \text{ sat.} + N \text{ x.} + N \text{ məh.}'' \quad (1.2)$$

$$N \text{ sat.} = N \text{ məh.}' + N \text{ d.} - N \text{ x.} - N \text{ məh.}'' \quad (1.3)$$

2016 –ci il üçün ticarət təşkilatının əmtəə balansı (manatla)

Güstericilər (min manatla)	B/plan ızrə	Faktiki	Kənarlaşma (+, -)
Əlin əvvəlinə məhsul qaləpə (N məh.r)	43395	43355	-40
Əmtəələrin daxilolması(N d .)	219700	229600	+9900
Əmtəələrin parakəndə və xərda topdan satəyöə N sat. (mal dıvriyyəsi)	224250	227205	+2955
Əmtəələrin xaric olunması (Nx.)	760	1175	-415
Əlin sonuna məhsul qaləpə (N məh.rr)	38085	44575	-2955

Hesabat ilinin sonuna mal qalığının plana nisbətən artımı onların satıla bilməməsi ilə izah olunur. Buna görə də mal dövriyyəsinin təhlilində hesabat dövrünün sonuna olan müsbət kənarlaşma mənfi və əksinə mənfi kənarlaşma müsbət kənarlaşma kimi qəbul edilir.

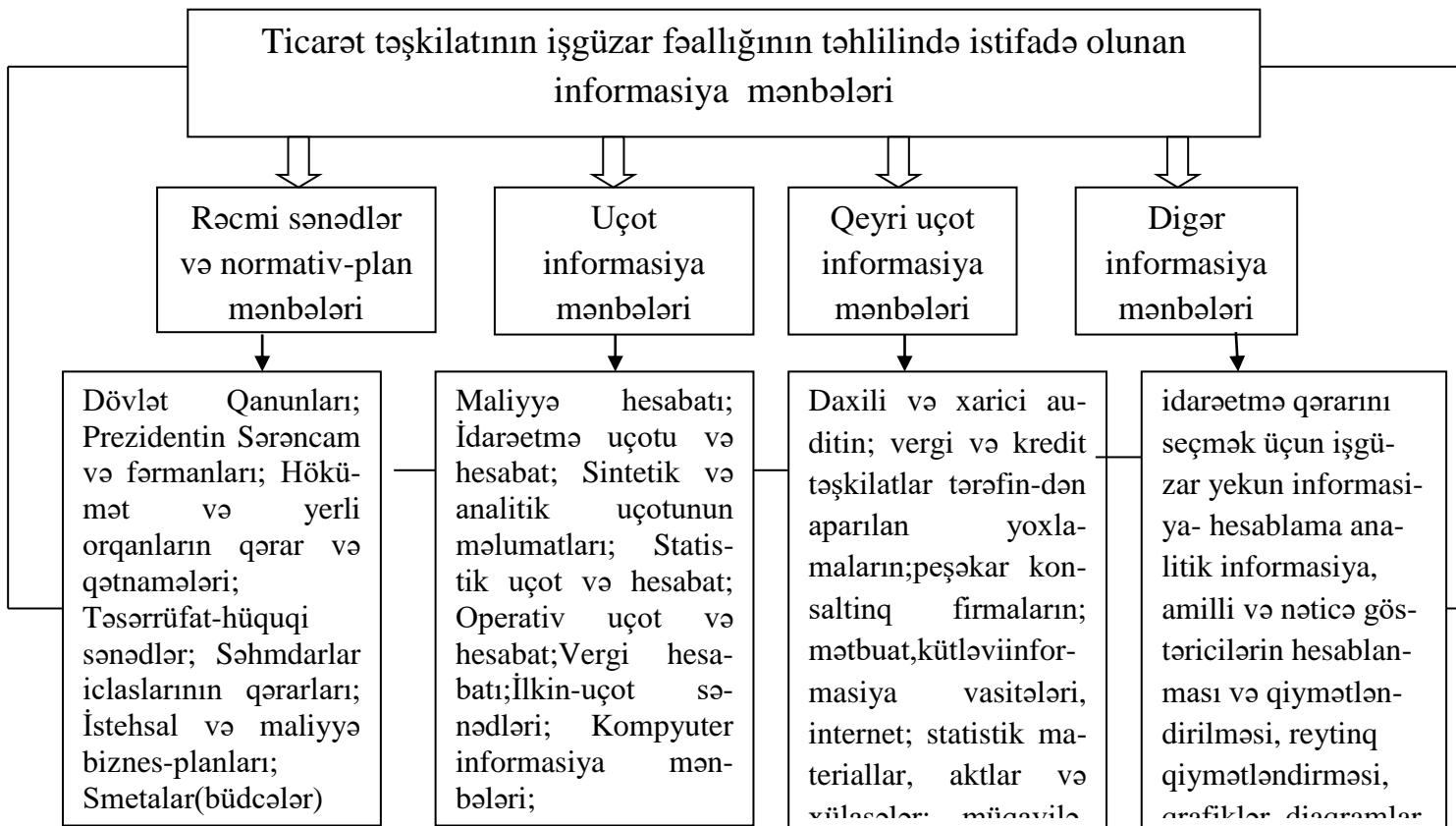
Bizim misalımızda mal dövriyyəsinin faktiki həcmi b/planla müqayisədə 591manat çox olmuşdur. Bu kənarlaşmaya əsas amillərin təsiri aşağıdakı kimidir:

1. İlin əvvəlinə məhsul qalığının dəyişməsi, plana nisbətən azalması -40
2. İl ərzində əmtəələrin plana nisbətən çox daxilolması +9900
3. İl ərzində əmtəələrin plana nisbətən çox xaric olunması -415
4. İlin sonuna məhsul qalığının plana nisbətən artımı +6490

Bütün amillərin təsirinin cəmi: $-40+9900-415-6490=-2955$ min manat

Təhlildə istifadə olunan bütün informasiya mənbələri rəsmi sənədlərə və plan-normativ; uçot və qeyri uçot mənbələrə bölünür (şəkil 1.2 bax).

Şəkil 1.2 Ticarət təşkilatının işgüzar fəallığının təhlilində istifadə olunan informasiya mənbələri

Həmin məlumatların toplanması, işlənməsi və istifadəsi elmi cəhətdən əsaslandırılmalıdır. Əks təqdirdə aparılmış təhlil müsbət nəticələr vermir.

İnformasiyanın yoxlanılması iqtisadi təhlilin birinci mərhələsi hesab olunur. Bu mərhələ məlumatların yoxlanılmasını, onların müqayisəliliyini təmin edilməsini və informasiyaların sayının sadələşdirilməsini əhatə edir. Yoxlanma ikitərəfli aparılmalıdır:

1) təhlilçi plan və hesabatı əks etdirən məlumatların tamlığı və düzgün tətbiq olunmasını yoxlayır. Burada rəqəmlərin düzgünlüyü, biznes-plan tapşırıqlarında təstiq olunmuş göstəricilərinin uyğunluğu mütləq yoxlanılır.

2) təhlilə cəlb olunmuş bütün məlumatlar mətləb və məqsədinə görə yoxlanılır. Beləliklə bu və ya digər göstəricinin nə dərəcədə həqiqətə uyğunluğu müəyyən edilir.

Məlumatların analitik işlənməsi dedikdə, birbaşa onların təhlili başa düşülür. Ona görə də bu mərhələ tədqiqatın ən məsul, ciddi mərhələsi hesab olunur. Təhlilin proses kimi təşkili zaman və məkanda iqtisadi təhlil və analitik proses texnologiyalarının təşkilini tələb edir. Təhlilin sistem kimi təşkili iqtisadi təhlil metodika və texnikasının məqsədyönlü nizamlandırılması və təkmilləşdirilməsini tələb edir.

Müəssisənin işgüzar fəallığının təhlili bir neçə mərhələlər üzrə həyata keçirilir (cədv.1.2 bax) .

Cədvəl 1.2

Müəssisənin işgüzar fəallığının təhlilinin ardıcılığı

<i>N</i>	<i>Gürbən iclər</i>	<i>Mərhələ</i>
1	Təhlilin subyekt və obyektlərinin ayrılması, ayrə - ayrə icrazələr arasında uhdəliklərin paylaşılması	müəssisədə analitik işin planlaşdırılması
2	Əstehsalat vəsaitlərin istifadə olunma dərəcəsinin xarakteristikası	tədqiq olunan güstericilərin ilkin qiymətləndirilməsi
3	3.1 Amillərin təsirinin xaric edilməsi 3.2 İstifadə olunmuş imkanlar və ehtiyatların arakar edilməsi 3.3 Qarşılıqlı təsir edən amillərin qruplaşdırılması, onların arasında əlaqələrin azılması	biznes - planın dəyişdirilməsi və kənarlaşmaların səbəblərinin təhlili
4	Təhlilin nəticələrinə görə irəli sürülmə təkliflərin istehsalata tətbiq edilməsinə nəzarət	təhlil nəticələrinin ümumiləndirilməsi və rəsmiləşdirilməsi
5	Plan və əvvəlki dövrlər ilə müqayisə üzrə güstericilərin dəyişiklik xarakteristikası	tədqiq olunan güstericilərin ilkin qiymətləndirilməsi
6	Ənformasiyanın həqiqiliyinin yoxlanılması və analitik işlənmə	müəssisədə analitik işin planlaşdırılması

7	Biznes - planın yerinə yetirilmə xarakteristikası	tədqiq olunan göstəricilərin ilkin qiymətləndirilməsi
---	---	---

Təşkilatın işgüzar fəaliyyətinin əsas göstəricilərinin formalaşması və onların təhlili metodikasını nəzərdən keçirək.

Müəssisədə baş verən çox saylı iqtisadi proses və hadisələr, bir qayda olaraq, bir birilə qarşılıqlı əlaqədə olan bir neçə göstəricilər (və yaxud göstəricilər sistemi) vasitəsilə xarakterizə edilir (məs., əmək resurslarından istifadənin təhlilində ... bir sıra müxtəlif göstəricilərdən istifadə olunur və s.). Buna görə göstəricilər sisteminin seçilməsi və əsaslandırılması maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin təhlilində vacib metodoloji məsələlərdən biridir. İstifadə olunan göstəricilər tədqiq olunan hadisə və proseslərin mahiyyətini tam şəkildə və dəqiq əks etdirməlidir, çünki aparılan təhlilin nəticələri bilavasitə bunan asılıdır.

Təhlildə müxtəlif göstəricilərdən istifadə olunur. Təsərrüfat subyektinin vəziyyətini xarakterizə edən göstəricilər sistemi 2 növ kəmiyyətdən ibarətdir: iqtisadi göstəricilər (məhsul istehsalı və satışı, mənfəət, rentabellik və s.) və statistik göstəricilər (artım tempi, korrelyasiya əmsalları, indekslər və i.).

İqtisadi təhlildə çoxlu sayda müxtəlif keyfiyyətli göstəricilərdən istifadə olunduğuna görə onların qruplaşdırılması və sistemləşdirilməsi zəruridir .

Aşağıdakı cədvəldə təhlildə istifadə olunan göstəricilərin müxtəlif əlamətlərə görə təsnifləşdirilmiş növləri təqdim edilib (cədv. 1.3 bax).

Cədvəl 1.3

Ticarət təşkilatının işgüzar fəaliyyətinin təhlildə istifadə olunan göstəricilərin müxtəlif əlamətlərə görə təsnifləşdirilməsi

<i>Təsnifləmə əlaməti</i>	<i>Göstəricilərin növü</i>
Hadisələr cəminin əhatə olunma dərəcəsinə görə	ümumi və spesifik

Təsərrüfat proseslərinin məzmunu və dərinliyinə görə	keyfiyyət və kəmiyyət
Təsərrüfat proseslərinin tədqiqində roluna görə	nəticəvi və amilli
Sintez dərəcəsinə görə	ümumilədirici, xüsusi və kiçikməz
Analitikliyinə görə	mütləq və nisbi
Təsərrüfat proseslərinin tədqiq olunma zamanına görə	retrospektiv, cari və proqnoz
Fəaliyyət qiymətində əhəmiyyət dərəcəsinə görə	əsas və əsas olmayan
Hesabatda əks olunma səviyyəsi və vaxtına görə	normativ və faktik olaraq yaranmış
Təsərrüfat proseslərinə təsirin xarakterinə görə	xarici və daxili
Formalaşma üsuluna görə	planlı, uzot və analitik

Ümumi göstəricilərə məs., məhsul buraxılışı, əmək məhsuldarlığı, mənfəət, məhsulun maya dəyəri kimi göstəricilər aiddir.

Spesifik göstəricilərə ayrı-ayrı sahə və müəssisələrin (südüün yağlılığı, əkin sahələrinin strukturu, torpaqların hektarına məhsul çıxımı, bitkilərin, mal-qaranın məhsuldarlığı).

Kəmiyyət göstəricilərinə, məsələn, satılmış məhsulun həcmi, müəssisədə çalışan işmilərin sayını və s. aid etmək lazımdır.

Keyfiyyət göstəriciləri araşdırma obyektinin mühüm xüsusiyyətləri və xassələrini göstərir (satışın rentabelliği, satıcıların 1 saata satdığı malın miqdarı və s.).

Kəmiyyət göstəricilərinin dəyişməsi bir qayda olaraq keyfiyyət göstəricilərini də dəyişdirir və əksinə. Məs., mənfəətin artımı rentabelliğin artımına gətirib çıxarır; əmək məhsuldarlığının artması isə məhsulun maya dəyərini aşağı salır.

İqtisadi təhlil göstəricilər sisteminin qurulması müəyyən prinsiplərə əsaslanır. Bu prinsiplərə gözdən keçirilmə, yol verilən multikollinearlıq, təsvir adekvatlığı, qeyri – formallıq, ağacşəkilli quruluş strukturu prinsiplər aiddir.

Göstəricilər sisteminin gözdən keçirilmə prinsipi bu müəssisə üçün ən münasib olan bəzi göstəricilər naborunun (yığılmasının) mövcudluğunu tələb edir.

Göstəricilər sisteminin yol verilən multikollinearlıq prinsipi aşağıdakıları tələb edir: göstəricilər bir - birini təkrarlamalı deyil, qarşılıqlı tamamlamalıdır, əhəmiyyətli olmalı və öz aralarında korrelyasiyalı olmalıdırlar.

Göstəricilər sisteminin qeyri - formal xarakteri aşağıdakıları ifadə edir :

- sistem maksimal analitik dərəcəsinə malik olmalıdır,
- müəssisənin cari vəziyyətinin qiymətləndirilmə imkanını təmin etməlidir,
- qərarların qəbul edilməsi üçün yararlı olmalıdır

Göstəricilər sisteminin ağacşəkilli quruluş strukturu prinsipi sistemdə müxtəlif inteqrasiya dərəcəsi olan xüsusi və ümumiləşdirilmiş göstəricilərin mövcudluğunu tələb edir.

Belə bir fakta diqqət yetirmək lazımdır ki, yerli və xarici tədqiqatçılar işgüzar fəallığının vacib göstəricilərindən əsas kimi dövriyyə göstəricilərini ayırırlar. Bu məqamın əsas səbəbi, görünür, odur ki, kommersiya təşkilatının davamlı inkişafı aktivlərinin dövriyyə sürətindən bilavasitə asılıdır. Müəssisənin işgüzar fəallığını öarakterizə etmək üçün dövriyyə göstəriciləri ilə bərabər digər göstəricilərdən də geniş istifadə olunur.

Aşağıdakı cədvəldə ayrı-ayrı müəlliflərin işgüzar fəallığının araşdırılmasına yanaşmalar verilmişdir (cədv. 1.4 bax).

Cədvəl 1.4

İşgüzar fəallığının araşdırılmasına yanaşmalar

N s/n	<i>Məəllif</i>	<i>Göstəricinin adı</i>
	Protasov V.F. [23, s.364]	Xüsusi kapitalın dıvrılıliyi Məcmu kapitalın dıvrılıliyi Əqtisadi artımın sabitliyi əmsalə Məhsulun rentabelliği Əsas fəaliyyətin rentabelliği
	Voylovskiy N.V. Kalinina Ə.P. Mazurova Ə.Ə.[25s.312]	Aktivlərin verimi (dıvrılıliyi) əmsalə Əsas istehsal fondların verimi (dıvrılıliyi) əmsalə Xüsusi kapitalın verimi (dıvrılıliyi) əmsalə Material aktivlərinin verimi (dıvrılıliyi) əmsalə Dıvrıyyə aktivlərinin verimi (dıvrılıliyi) əmsalə
	Alekseyeva A.Ə. Vasilyev Y.V. Maleeva A.V. Urovitskiy L.Ə. [24, s.486]	Məcmu aktivlərinin dıvrılıliyi əmsalə Cari aktivlərinin dıvrılıliyi əmsalə Dıvrıyyədən azad olanlar (zəxanlar) və ya cəlb olunan vəsaitlər

İşgüzar fəallığın öyrənilməsi üzrə mövcud nəzəri bazasının icmal belə qənaətə gəlməyə əsas verir ki, tədqiqatın mühüm aspektlərdən biri müəssisənin işgüzar fəallığını ümumilikdə qiymətləndirməyə və onun inkişafı perspektivlərini müəyyən etməyə imkan verən göstəricilərin tərkibinə kompleks yanaşmadır.

Qeyd etmək lazımdır ki, əksəriyyət iqtisadçılar tərəfindən işgüzar fəallığı xarakterizə edən göstəricilərin müəyyənləşdirilməsinə birtərəfli yanaşma, onu yalnız kapitalın dövriyyəsilə əlaqələndirilməsi (bu məlumatlar cədvəl 2-də təsdiqini tapıb) göstəricilərin və amillərin qarşılıqlı əlaqəsini kifayət qədər

dərindən tədqiq etməyə imkan vermir. Ona görə hesab edirik ki, işgüzar fəallığının artırılması yolları və istifadə olunmamış imkanlar aşkar edilməsi üçün aparılan təhlilin prosesində bunu nəzərə almaq vacibdir.

Beləliklə, milli və xarici iqtisadi ədəbiyyatında kifayət qədər geniş təmsil olunan işgüzar fəallığın göstəricilər sisteminin öyrənilməsi və formalaşması prosesləri hələ də başa çatmamışdır və müasir tədqiqatlarda bu məsələ aktual mövzu olaraq qalır.

1.3 Ticarət təşkilatının əmlakından istifadənin təhlili metodikası

Bu gün globallaşan dünyada istənilən təşkilatın, o cümlədən, ticarət təşkilatının səmərəliliyi elmi-texniki nailiyyətlər və mütərəqqi texnologiyalardan bilavasitə asılıdır. Burada müəssisədə mövcud olan əmlakdan istifadə səviyyəsi də böyük rol oynayır. Bunlara birinci növbədə maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətində istifadə olunan əsas vəsaitlər aiddir. İstehsal-təsərrüfat fəaliyyətində işlənən istehsal fondları məhsuldar, pul və əmtəə formasında təqdim olunur [27].

Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsinə görə əmlaka hər hansı birdəşinar və ya daşınmaz əmlak, o cümlədən qeyri-maddi aktivlər, dövriyyə vəsaitləri və digər obyektlər, mülkiyyət hüququnun digər obyektləri aiddir. [6, maddə 13.2.21]. Ticarət müəssisələrinin uzunmüddətli əmlakı məhsulun reallaşdırılması prosesində müxtəlif şəkildə iştirak edir və bu səbəbdən əsas vəsaitlər iki qrupa bölünür: aktiv hissə və passiv hissə.

Aktiv hissəyə, məsələn, ticarət zallarında olan soyuducular, kassa nəzarəti aparatlarını aid etmək olar, ona görə ki onlar əmtəələrin satışında bilavasitə iştirak edirlər. Passiv hissəyə isə işıq verən avadanlıqlar, binalar, kondisionerlər aiddir, çünki bunlar əmtəələrin satışı üçün əlverişli şərait yaradır [28].

Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsində göstərilib ki, “əsas vəsaitlərə amortizasiya olunan, istifadə müddəti bir ildən çox, dəyəri isə 500 manatdan çox

olan aid edilməlidir” [6, maddə 13.2.17]. Hər bir ticarət təşkilatında kassa aparatları olmalıdır. “Malların (işlərin, xidmətlərin) təqdim edilməsi zamanı hesablaşmaların qeydiyyatında istifadə edilən, fiskal yaddaşa malik olan və vergi orqanlarında müəyyən olunmuş qaydada qeydiyyatdan keçən elektron avadanlıq və ya kompüter sistemlərinə nəzarət-təftiş-kassa aparatı deyilir.” [6, maddə 13.2.24].

Fikrimizcə, əsas istehsal vəsaitlərin istifadəsi prosesində onları aktiv və passiv hissəyə ayırmaq məqsəduyğundur ki, bu da uçot, audit və təhlil işlərinin səmərəliliyinin yeksəldilməsinə xidmət edir.

Müəssisələrdə istehsalın texniki inkişafı və təşkili səviyyəsi dedikdə, texniki səviyyə, texnologiya, məhsulun keyfiyyəti, istehsalın təşkili və idarə edilməsini özündə birləşdirən və səmərəli iqtisadi təhlil işi aparmaya imkan verən kompleks göstərici başa düşülür. Müasir şəraitdə sənaye müəssisələrinin qarşısında duran əsas vəzifə elmi-texniki tərəqqinin nailiyyətlərini istehsala tətbiq etməkdir. İqtisadi göstəricilər istehsalın texniki, təşkili, texnoloji, ekoloji şərtləri ilə yanaşı, müəssisə işçilərinin sosial şəraitini və müəssisənin xarici iqtisadi əlaqələrini də xarakterizə edir. İstehsal resurslarının (əmək vəsaitlərinin, əmək əşyalarının və əməyin özünün) istifadəsi bütün bu sadalanan şərtlərdən bilavasitə asılıdır. İstehsal resurslarından istifadənin intensivləşdirilməsi əmək məhsuldarlığı, əsas istehsal fondlarının fondverimi və məhsulun materialtutumu kimi ümumiləşdirici göstəricilərdə öz əksini tapır. İstehsal resurslarından istifadənin səmərəliliyi üç istiqamətdə özünü göstərir:

- 1) buraxılmış və satılmış məhsulun həcmi və keyfiyyətində;
- 2) məhsulun maya dəyərində;
- 3) müəssisənin istehsal fəaliyyətində istifadə edilən əsas və dövriyyə istehsal fondlarının həcmində.

İnkişafın ekstensivliyi və intensivliyinin kəmiyyət nisbəti istehsalat və maliyyə vəsaitlərinin istifadə olunmasında ifadə olunur. Buraxılmış məhsulun həcmi ilə onun maya dəyərini müqayisəsi məhsulun rentabelliğini, mənfəəti və məhsul

həcmnin hər bir manatına düşən xərcləri xarakterizə edir. Məhsul həcmi göstəriciləri və dövriyyə vəsaitinin kəmiyyət nisbəti dövriyyə vəsaitinin dövriyyəsinə xarakterizə edir.

Buraxılmış məhsulun həcmi ilə əsas istehsal fondlarının və dövriyyə vəsaitlərinin müqayisəsi əsas istehsal fondlarının fondverimini və dövriyyə vəsaitlərinin dövriyyəsinə xarakterizə edir. Əmək səmərəliliyi, əsas fondların fond verimi, dövriyyə vəsaitinin dövriyyəsi kimi göstəricilərin dinamikasına görə istehsalatın idarə olunma effektivliyi xarakterizə olunur.

Beləliklə, yuxarıda dediklərimiz müəssisə fəaliyyətinin iqtisadi göstəriciləri onun işgüzar fəaliyyətini əks etdirir.

Təhlil zamanı ticarət təşkilatlarında əsas istehsal fondlarından səmərəli istifadənin analitik qiymətləndirilməsi üçün bir sıra göstəricilərdən istifadə olunur. Bu zaman əsas fondlarakapital qoyuluşunun, onların istismarının səmərəliliyinin təhlili metodikasında bir neçə məqamları nəzərə almaq lazımdır:

- ƏV-n öz yararlığını bir neçə il ərzində saxlamaq qabiliyyətindədir. Bu səbəbdən onların əldə olunması və istismarı üzrə xərclər vaxta görə bölüşdürülməlidir;
- ƏV-n fiziki təzələnməsi nəticəsində itkilər əmələ gəlir ki, müəssisədə mənfəətin azalmasına gətirib çıxarır;
- ƏV-dən istifadənin effektivliyi onların növündən, aidiyyatından, istehsalatda iştirakı formasından, təyinatdan asılı olaraq qiymətləndirilir. Əsas vəsaitlərdən istifadənin səmərəliliyi iqtisadi və sosial, ekoloji və digər amillərlə müəyyən edilir.

Cədvəl 1.5 –də ticarət müəssisələrində əsas vəsaitlərdən istifadənin təhlilinin obyektləri və vəzifəsi verilib ki, bu da əsas vəsaitlərdən istifadənin tərkibi və strukturunu, dinamikasını və səmərəliliyini qiymətləndirməyə imkan yaradır. Qeyd etmək vacibdir ki, təhlil zamanı təhlil aparən mütəxəssisin müstəqil fəaliyyəti və peşəkarlığı yüksəlir [29]. Bu vaxt analitik vəzifələrin seçilməsi və onların həlli

üçün idarəetmənin konkret tələbləri və qəbul edilən idarəetmə qərarlarının məzmunu əhəmiyyətli rol oynayır.

Cədvəl 1.5

Ticarət müəssisələrində əsas vəsaitlərdən istifadənin təhlilinin obyektləri və vəzifəsi

<i>Təhlilin obyektı</i>	<i>Təhlilin vəzifələri</i>
Əsas vəsaitlərin (ƏV) strukturu və tərkibi	<ul style="list-style-type: none"> ✓ Əsas vəsaitlərin tərkib və strukturuna qiymət verilməsi. ✓ Əsas vəsaitlərin tərkib və strukturunda olan dəyişikliklərin müəyyənləndirilməsi.
Geniş təkrar istehsalın və ƏV dərəcəsi	<ul style="list-style-type: none"> ✓ Əsas vəsaitlərin hərəkətini xarakterizə edən göstəricilərin qiymətləndirilməsi. ✓ Əsas vəsaitlərin hərəkəti göstəricilərinin horizontal təhlili. ✓ Əsas vəsaitlərin təzələnməsinin sürətinin təhlili. ✓ Fond veriminin dəyişməsinin amilləri təhlili
ƏV istifadənin səmərəliliyi	<ul style="list-style-type: none"> ✓ ƏV rentabelliyyəsinin qiymətləndirilməsi ✓ ƏV fondtutumunun təhlili. ✓ Əstehsal avadanlıqlarının parkından istifadənin təhlili. ✓ Avadanlıqlardan zamana gırə istifadəsi ✓ Mərcən və avadanlıqlardan istifadənin inteqral qiymətləndirilməsi.
Avadanlıqların saxlanması və istismarın sürəti məsrəflərin səmərəliliyi	<ul style="list-style-type: none"> ✓ ƏV əsaslı təmiri sürəti məsrəflərin təhlili. ✓ ƏV cari təmir sürəti məsrəflərin təhlili. ✓ Həcm - mənfəət - məsrəf nisbətinin təhlili.

Cədvəldə göstərenləri nəzərə almaqla təhlil zamanı aşağıdakı müqayisələri həyata keçirirlər:

- Cari ilin məlumatlarının ondan əvvəl illərin müvafiq məlumatları ilə tutuşdururlar;
- Cari ilin məlumatlarının smeta planı göstəricilərlə tutuşdururlar;
- Cari ilin məlumatlarının sahəvi və rəqiblərin göstəriciləri ilə tutuşdururlar və s.
- ƏV-dən istifadə göstəricilərinin iqtisadi-riyyazi modelləşdirilməsi.

Ticarət təşkilatlarının əmlakından istifadənin təhlili zamanı informasiya bazası kimi yeni hesablar planının sintertik və subhesablarından istifadə olunur: 111 sayılı «Torpaq, tikili və avadanlıqlar», 112 sayılı «Əsas vəsaitlərin köhnəlməsi (amortizasiyası)», 113 sayılı «Tamamlanmamış capital qoyuluşları (Əsas vəsaitlərlə bağlı məsrəflərin kapitallaşdırılması)», hesablarının məlumatlarından , 10, 10/1, 12, 13, 16 sayılı jurnal-orderlərin, əsas vəsaitlərin növləri və ayrı-ayrı inventar obyektləri üzrə müvafiq analitik uçot məlumatlarından və s.[9].

1.5 sayılı cədvəlin vasitəsilə hər bir təhlilin obyektinə uyğun analitik vəzifələri nəzərdən keçirək.

Əsas vəsaitlərin strukturunun təhlili.

Təhlil prosesində əsas vəsaitlərə kapital qoyuluşunun həcmi və strukturunu qiymətləndirmək, ticarət obyektinin fəaliyyətinin funksional xüsusiyyətlərini aşkar etmək vacibdir. Ona görə ilin əvvəlinə və sonuna olan faktiki məlumatları müqayisə edirlər. Tədqiqatlar göstərir ki, təhlil apardığımız ticarət təşkilatında əsas vəsaitlə təmin olunma hesabat dövrünün əvvəlinə nisbətən onun sonunda artmışdır və istehsal vəsaitlərinin artım tempi qeyri-istehsal fondlarının artım sürətini üstəliyin. ƏV-in aktiv hissəsinin artım tempi onun passiv hissəsinin artım tempini qabaqlayır. Bu da menecment tərəfindən iqtisadi siyasətin doğru aparılmasının sübutudur.

Üfüqi təhlil zamanı əsas vəsaitlərin strukturu qiymətləndirilir və bunlarda əmələ gələn struktur dəyişiklikləri hesablanır.

ƏV-n fondveriminin təhlili. Əgər ticarət obyektində əsas vəsaitlərin fondverimi, satışın həcmi, personalın əmək məhsuldarlığı, satışın rentabelliği, artırsa və fond tutumu, tədavül xərclərin səviyyəsi azalırsa, bu həmin təşkilatın fəaliyyətinin səmərəliliyindən xəbər verir [28, 30].

Ticarət təşkilatlarında hesabat dövrü ərzində satılmış əmtəələrin ümumi dəyərini avadanlıqların, faydalı ticarət sahələrinin, soyuducuların, kondisionerlərin, vitrin və piştaxtların dəyərinə bölməklə fəaliyyətin səmərəliliyinin əks etdirən fondverimi göstəricisini hesablayırlar. Bu göstəricinin səviyyəsinə müxtəlif kənar və daxili amillər təsir göstərir. Biblioqrafik icmal göstərir ki, fondveriminin modelləşməsinə hazırda müxtəlif yanaşmalar mövcuddur [28,28,29,30]. Fikrimizcə tədqiqat apardığımız müəssisədə fondverimi ikiamilli model kimi təqdim olunsa, burada amilli təhlil apararaq, istifadə olunmamış ehtiyatları aşkara çıxarmaq asandır.

ƏV-n istifadəsinə ekstensiv və intensiv amillər təsir göstərir. bunların təsir dərəcəsini hesablamaq üçün daha açıq modeldən istifadə etmək məqsədə uyğundur.

$$f = \frac{F^a}{F} \times \frac{F^{\text{mas}}}{F^a} \times \frac{\dot{O}^{\text{st}}}{G^d \times U} \times \frac{U}{\bar{S}} \times \frac{T^r}{T^{\text{cm}}} \times \frac{N}{T^r} \quad (1.1)$$

F^{mas} – istifadə olunan maşın və avadanlıqların dəyərini;

T^{sm} – işlənmiş avadanlıq-növbələrin sayı;

G^d – çalışan avadanlıqların sayını ;

U – hesabat (təhlil olunan) dövrün uzunluğunu, günlə;

T^r – işlənmiş dəzgah-saatların miqdarını ;

$\bar{S}$ –avadanlıq vahidinin orta dəyərini göstərir.

Verilən formula vasitəsilə fondveriminin dəyişməsinə əsas istehsal fondlarının dəyərində aktiv hissənin xüsusi çəkisi; aktiv vəsaitlərin tərkibində maşın və avadanlıqların xüsusi çəkisi; avadanlıqların növbəlik əmsalı; avadanlıq vahidinin orta dəyəri; dəzgah-növbənin uzunluğu; avadanlıqların bir dəzgah-saatına məhsul satışı kimi amillərin təsirini hesablamaq olar.

Fondverimi göstəricisinə kənar amillərin təsirini hesablamaq üçün amilli modeli bu cür şəkildə təqdim etmək olar:

$$f = \frac{SM}{F} = \frac{MD}{F} + \frac{N^s}{F} \quad (1.2)$$

burada, M – alınmış yarımfabrikatlar istisna olmaqla məsrəflərin dəyərini;

N^s – satın alınmış yarımfabrikatların dəyərini;

MD – satılmış məhsulun dəyərini göstərir.

Düsturdan görüldüyü kimi, fondverimini səviyyəsinin dəyişməsi onu təşkil edən məcmu məbləğin cəbri dəyişməsidir. Hesabat dövründə satılmış əmtəələrin və ya mənfəətin həcmnin nisbi artımı əsas vəsaitlərin dəyərinin nisbi artımını üstələyir ki, bud a fəaliyyətin səmərəliliyinin yüksəlməsini göstərir. Fondveriminin çoxalması əsas vəsaitlərdən istifadənin qənaətinə və satılan əmtəələrin həcmnin artmasının səbəbidir.

Ticarətdə əsas vəsaitlərdən istifadənin effektivliyinin dəyişməsinə iqtisadi, ekoloji, sosial, texniki və s. anillər təsir edir. Bu amillərin təsir dərəcəsini təhlilin üsulları vasitəsilə hesablayaq (cədvəl 1.6 bax).

Ticarət təşkilatında ƏV istifadənin səmərəliliyinin təhlili

№	Göstəricilər	Faktiki		Kənarlaşma, ±	Artım tempi, %-lə
		İqtən ili	Hesabat ili		
1	ƏV orta illik dəyəri, manatla	873530	873240	-290	99,9
2	Əmtəələrin satış həcmi, manatla	1037500	1067570	+3070	102,9
3	Əmtəələrin satışından əldə olunan mənfəət, manatla	156663	160120	+3457	102,2
4	Fondverimi, manatla	1,188	1,223	+0,35	102,9
5	ƏV-n rentabelliği, %-lə	17,9	17,6	-0,3	98,3
6	Fondveriminin artımından ƏV-n qənaəti, manatla	x	-7678	X	x
7	Əsas istehsal fondlarına nisbətən, %-lə	x	29,3	X	x
8	Fondveriminin artım hesabına əmtəələrin satışından artım, manatla	x	9116	X	x
9	Fondveriminin artımından məhsul artımında xüsusi zəkisi, %-lə	x	101,06	X	x

Verilən məlumatlar göstərir ki, ticarət obyektində hesabat dövründə əsas vəsaitlərdən istifadənin səmərəliliyinin artım tendensiyası müşahidə olunur. Bəli ki, keçən il ilə müqayisədə fondveriminin səviyyəsi faktiki olaraq 2,9% artmışdır. Bu amilin hesabına satış həcmi 3070 manat çoxalmışdır və bu da ümumi artımdan 1,06% çoxdur. Əsas vəsaitlərin rentabelliği 0,3% azalmışdır.

Müəssisənin işgüzar fəallığı əsas vəsaitlərin dövretmə əmsalından da əhəmiyyətli dərəcədə asılıdır. Bu səbəbdən təhlil apararkən əsas vəsaitlərin dövriyyəsi göstəricilərini, dövr etmənin ləngiməsini və onlara təsir edən amilləri tədqiq etmək vacibdir.

Əsas vəsaitlərin dövriyyəsinin sürətini aşağıdakı göstəricilərxarakterizə edir:

1) Dövriyyə əmsalı ($\Theta_{döv}$)

$$\Theta_{döv} = \frac{\text{Satılmış məhsulun həcmi}}{\text{əmtəələrin ortaillik dəyəri}} \quad (1.3)$$

2) Dövriyyənin uzunluğu ($U_{döv}$)

$$U_{döv} = \frac{\text{əsas vəsaitlərin ortaillik dəyəri} \times \text{dövriyyə gücünü miqdarı}}{\text{məhsulun satışı əldə olunan gəlir}} \quad (1.4)$$

Burada təqvim günləri 360 gün, 90 gün və 30 gün təşkil edir.

Təhlil aparılan ticarət təşkilatında əsas vəsaitlərin dövriyyə əmsalı keçən ildə 9,72, bu ildə isə 10,31 təşkil etmiş və 1,07 % artmışdır. Bir dövriyyəsinin uzunluğu ötən ildə 32,67 gün, hesabat ilində 34,1 gün olmuşdur, yəni 1,43 gün və ya 1,04 % yüksənmişdir.

II FƏSİL. TİCARƏT TƏŞKİLATININ DÖVRIYYƏ KAPITALINDAN İSTİFADƏNİN SƏMƏRƏLİLİYİNİN TƏHLİLİ

2.1. Dövriyyə kapitalının dövriyyəsinin göstəricilər sistemi və onların təhlili metodikasının əsas istiqamətləri

Müəssisənin işgüzar fəallığı, maliyyə cəhətdən, ilk növbədə, onun vəsaitinin dövriyyəsinin sürətində özünü göstərir. İşgüzar fəallığın təhlili dövriyyənin müxtəlif maliyyə əmsallarının (göstəricilərin) səviyyə və dinamikasının tədqiqindən ibarətdir. Əmsallar (göstəricilər) müəssisənin bu və ya digər aktivlərinin təhlil olunan dövr ərzində neçə dəfə dövr etdiyini göstərir. Ona əks olan göstəricini 360 günə vursaq (yaxud təhlil edilən dövrdə günlərin sayına) həmin aktivlərin bir dövriyyəsinin müddətini hesablaya bilərik. Dövriyyə göstəriciləri müəssisənin maliyyə vəziyyətinin qiymətləndirilməsi üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir, çünki vəsaitlərin dövr sürəti müəssisənin ödəmə qabiliyyətinə birbaşa təsir göstərir. Vəsaitlərin dövr sürətinin artması isə müəssisənin istehsal-texniki potensialının artmasından xəbər verir. Bunun üçün təhlil edilən müəssisənin təsərrüfat fəallığı haqqında ən ümumiləşdirilmiş təsəvvür verən dövriyyə göstəriciləri hesablanır.

Dövriyyə vəsaitlərinin dövriyyəsinə qiymət vermək üçün aşağıda təqdim olunan göstəricilərə nəzər salaq:

- İl, ay, rüb və s. ərzində dövriyyə vəsaitlərinin dövriyyəsinin sayı - burada dövriyyənin sayı günlərlə verilib (dövriyyə əmsalı).

$$\text{Dövriyyə əmsalı} = D_7 = \frac{MS}{CO} = \frac{94680}{52275} = 1,8112$$

Burada, D_7 – dövriyyə əmsalıdır;

MS – məhsul (əmtəə) satışından pul gəliridir (min manatla);

CO – dövriyyə vəsaitlərinin orta həcmidir.

Məhsul satışından olan gəliri dövriyyə vəsaitlərinin orta dəyərinə bölünməklə, dövriyyə vəsaitlərinin dövr sayı, daha dəqiq desək, neçə dəfə dövr etməsi hesablanır.

- Dövriyyə vəsaitlərinin 1 dövriyyəsinin uzunluğu (orta davamı əmsalsız) - bir dövriyyənin neçə günə bitirdiyini göstərir

$$DU = \frac{DQ \times G}{MS} = \frac{52275 \times 360}{94680} = 198,76$$

DU – dövriyyə vəsaitlərinin hesabat dövr ərzində dövr etməsidir (günlə);

DQ - dövriyyə vəsaitlərinin orta qalıdır;

MS – məhsul (əmtəə) satışından pul gəliridir (min manatla);

G –hesabat ili ərzində günlərin sayıdır.

Bu göstərici bir dövriyyənin neçə günə tamamlandığını göstərir və bir dövriyyənin orta davamı əmsalını göstərir (dövriyyə günü).

- Dövriyyə vəsaitinin təhkim olunma əmsalı. Bu əmsal bir vahid satılmış əmtəəyə düşən dövriyyə vəsaitinin dəyərini ifadə edir.

$$DVt = \frac{DQ}{MS} = \frac{52275}{94680} = 035521$$

DQ - dövriyyə vəsaitlərinin orta qalıdır;

MS – məhsul (əmtəə) satışından pul gəliridir (min manatla);

Ticarət təşkilatlarında dövriyyə göstəricilərini hesablanması prosesində satılmış məhsul (əmtəə) göstəricisindən istifadə olunur. Bunlardan əlavə ticarət təşkilatlarının maliyyə vəziyyətinin təhlilində aktual göstəricilərə aktivlərdə dövriyyə vəsaitinin payı adlandırılan əmsal aiddir. Həmin əmsal cari xərclərin ticarət təşkilatlarının sərəncamında olan vəsaitinə nisbətini və ehtiyatların dəyərini xüsusi dövriyyə vəsaiti hesabına örtülən hissəsini xarakterizə edir.

Ticarət təşkilatlarında dövriyyə vəsaitlərinin dövriyyəsi göstəriciləri

№	Göstəricilər	Kezən ildə	Hesabat ilinə	Kənarlaşma, ±
1	Məhsul (əmtəə) satılmasından əldə edilən gəlir, min manatla	92880	94680	+1800
2	Dövriyyə vəsaitlərinin orta qaləpə, min manatla	52248	52275	+27
3	Dövriyyə əmsalə (s.1 : s.2)	1,7777	1,8112	+0,0335
4	Dövriyyənin uzunluğu (gün) (s.1 x 360 : : s.2)	202,51	198,76	-3,75
5	Dövriyyə vəsaitlərinin təhkim olunma əmsalə (s.2:s.1)	0,5625	0,5521	-0,104

Cədvəldə görüldüyü kimi, dövriyyənin uzunluğu dövriyyə vəsaitlərinin orta məbləğini hesabat ilindəki günlərin sayına vurmaqla və həmin dövrdə satılmış məhsuldan əldə edilmiş gəlirə bölməklə hesablamaq olar.

Yerinə yetirilmiş hesablamadan görürük ki, dövriyyə vəsaitlərinin dövriyyəsi ötən il ilə müqayisədə hesabat ilində 0,0335 artmışdır və dövriyyə əmsalı il ərzində 1,8112 təşkil etmişdir. Dövriyyənin uzunluğu 202,51 gündən hesabat ilində 198,76 günə enmişdir. Belə halı müsbət qiymətləndirmək lazımdır. Eyni zamanda dövriyyə vəsaitlərinin dövriyyəsi 3,75 gün sürəti artmışdır.

Dövriyyə vəsaitlərinin dövriyyəsinin sürətinin artması ona olan tələbatı azaldır, məhsulun satışı artır, mənfəət artır və bu da ticarət təşkilatının maliyyə vəziyyəti yaxşılaşır, onun ödəmə qabiliyyəti güclənir.

Dövriyyənin yavaşıldılması, əksinə, təşkilatın fəaliyyətinin ötən ilin səviyyəsində saxlanılması üçün əlavə vəsaitin cəlb edilməsilə əlaqədardır.

Dövriyyə vəsaitlərin mütləq qənaətin aşağıdakı kimi müəyyən etmək olar.

1. Dövriyyədən çıxan və ya cəlb olunan dövriyyə vəsaitinin məbləği bu düsturla hesablanır.

$$\Delta D = DV_1 - DV_0 \times \Theta_{vp} \quad (2.1)$$

burada, ΔD – dövriyyə vəsaitləri üzrə qənaət və ya cəlb edilmiş vəsaitdir.

DV_1 və DV_0 – təşkilatın hesabat və ötən illərdə dövriyyə vəsaitlərinin orta dəyəridir.

Tədqiqat obyektində cədvəl 2.1 göstərilən məlumatların əsasında hesablayaq:

$$\Delta D_0 = 52275 - 52248 \times 1,0194 = -986 \text{ min manat}$$

2. Dövriyyə vəsaitinin nisbi qənaəti bu düsturla hesablanır..

$$\Delta C_0 = (DV_1 - DV_0) \times V_1 \text{ bir gün} \quad (2.2)$$

burada, DL_1 və DL_0 – dövriyyə vəsaitinin bir dövriyyəsinin ə uzunluğudur;

V_1 – günlük məhsul satışının məbləğidir, min manatla.

İndi isə həmin məlumatlara əsaslanaraq dövriyyədən çıxmış dövriyyə vəsaitini hesablamaq olar:

$$\Delta C_0 = (198,76 - 202,51) \times 789 = 2961 \text{ min manat}$$

Beləliklə tədqiqat apardığımız ticarət təşkilatında dövriyyə vəsaitinin sürətinin artmasına görə 2961 min manatlıq dövriyyə vəsaitinə qənaət olunub.

Dövriyyə vəsaitinin dövriyyəsinin sürətlənməsinə görə satış həcminin artmış hissəsini zəncirvari yerdəyişmə üsulu ilə hesablamaq məqsədə uyğundur:

$$\Delta D = (\Theta_{döv1} - \Theta_{döv0}) \times DO_1 \quad (2.3)$$

Təhlil apardığımız təşkilatda dövriyyə vəsaitinin dövriyyəsinin sürətinin artması nəticəsində məhsulun satışı 1751,2 min manat ($\Delta V_p = +0,0335 \times 52275$) çoxalıb.

Dövriyyə vəsaitlərinin dövriyyəsinin mənfəətin yüksəlməsinə ΔM təsirini aşağıdakı düsturla hesablaya bilərik:

$$\Delta \dot{M}^N = \dot{M}_f^N \times \frac{D^{b1}}{D^{b0}} - \dot{M}_0^N \quad (2.4)$$

burada, M_0^C – bu ilin mənfəətini;

$D_{döv1}$ $D_{döv0}$ – keçən il və bu ildə dövriyyə vəsaitinin dövriyyə əmsəlidir.

$$\Delta p = 10672 \times \frac{1,8112}{1,777} - 10672 = 604,46 \text{ min manat}$$

Gördüyümüz kimi, dövriyyə vəsaitinin dövriyyəsinin sürətinin artması səbəbindən hesabat dövründə mənfəət 604,46 min manat artıb.

Cədvəl 2. 2

Dövriyyə vəsaitlərinin müxtəlif əlamətlərə görə təsnifləşdirilməsi

N	<i>Təsnifləşdirmə əlamətləri</i>	<i>Dövriyyə vəsaitlərinin növləri</i>
1.	İstehsal prosesində funksional roluna görə	dövriyyə və tədavül fondları
2.	Nəzarət, planlaşma və idarəetmə praktikasında istifadəsinə görə	Normalaşdırılan və normalaşdırılmayan dövriyyə vəsaitləri
3.	Dövriyyə vəsaitlərinin formalaşması mənbələrinə görə	Xüsusi və cəlb edilmiş dövriyyə vəsaitləri
4.	Likvidliyə görə	təcili, tez, gec və ləng reallaşan dövriyyə vəsaitləri
5.	Risklik dərəcəsinə görə	dövriyyə vəsaitlərinə minimal, az və yüksək riskli qoyuluşlar:
6.	Material-əşya məzmununa görə	Hazır məhsul və mallar, pul vəsaitləri və hesablaşmalarda olan

		vəsaitlər.
--	--	------------

Ticarət təşkilatlarında dövriyyə vəsaitlərindən istifadənin tədqiqinin vacib etaplarından biri onların dövretmə sürətinin qiymətləndirilməsidir.

Təhlil aparılan zaman dövriyyə vəsaitləri müxtəlif əlamətlərə görə təsnifləşdirilir (cədvəl 2.2 bax).

Fikrimizcə, dövriyyə vəsaitləri nə qədər yüksək sürətlə hazır məhsula çevrilib satılırsa, pula çevrilərsə o qədər də dövriyyə vəsaitlərinin dövriyyəsi sürətlənir.

Dövriyyə vəsaitlərinin dövriyyəsi ticarət təşkilatlarında dövriyyə kapitalından səmərəli istifadəsini göstərən ən vacib göstəricilərdən biridir.

Dövriyyə kapitalından səmərəli istifadə edilməsi onun hər bir mərhələdən digər mərhələyə keçirilməsinin sürətləndirilməsi ilə xarakterizə olunur. Deməli belə qənaətə gəlmək olar ki, dövriyyə vəsaitlərinin istehsal və tədavül mərhələsindəki dövriyyəsinin sürətinin artırmaqla və dövriyyədə nisbətən az vəsaitdən istifadə etməklə yüksək keyfiyyətli və rəqabətə davamlı daha artıq məhsul istehsalı, satışına, onların səmərəli istifadə edilməsinə zəmin yaradır.

Bu nöqteyi nəzərdən dövriyyə vəsaitlərindən istifadəsinin təhlili prosesində vacib göstəricilərdən biri bu vəsaitlərin dövriyyəsinin dövr sürətidir. Dövriyyə kapitalının dövriyyəsinin sürətinin artırılması xeyli məbləğdə vəsaitin dövriyyədən çıxardılıb digər təsərrüfat dövriyyəsinə buraxılması kimi mühüm əhəmiyyətə malikdir.

Beləliklə müasir dövrdə dövriyyə kapitalının dövriyyəsinin sürətləndirilməsi olduqca aktual məsələdir. Ticarət təşkilatı iqtisadiyyatın bütün sahələrində fəaliyyət göstərən müəssisələr kimi daxili və ətraf mühitə qarşılıqlı əlaqədə olduğuna görə bu prosesə müxtəlif amillər təsir göstərə bilər. Dövriyyə vəsaitlərinin dövriyyəsinin sürəti bir qayda olaraq aşağıda göstərilən amillərin təsiri ilə əlaqədar dəyişə bilər – artar və ya azalar:

- mütərəqqi texnikanın və teñnologiyanın istehsalata tətbiqi və onlardan səmərəli istifadə olunması,
- istehsalatintexnologiyasının, təşkilinin və idarəedilməsi səviyyəsinin yüksəldilməsi;
- maddi-texniki təchizatın təkmilləşdirilməsi;
- beynəlxalq leyfiyyət standartlara uyğun keyfiyyətli və rəqabətədavamlı məhsulların vaxtında yola salınması,satışı, satışdan sonrakı xidmətlərin göstərilməsi.

Yuxarıda vurğuladığımız kimi, təşkilatın maliyyə vəziyyəti onun aktivlərinə investisiya edilmiş kapitalın nə dərəcədə tez pula çevrilməsi ilə əlaqədardır. Həmin kapitalın dövriyyədə olduğu müddətin uzunluğu müxtəlif amillərdən asılıdır. Bu amillər kənar və daxili amillərə bölünür (sxem 2.1 bax.).

Sxem 2.1 *Dövriyyə kapitalının dövriyyədə olduğu müddətin uzunluğuna təsir göstərən amillər*

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, dövriyyə vəsaitləri 1 il və ya normal fəaliyyət dövrü müddətində pula çevrilə bilən, satıla bilən, istifadə edilə bilən vəsaitlər ilə pul və pul ekvivalentləri özündə ehtiva edən dəyərlərdir.

Qeyd edək ki, ticarət müəssisəsinin maliyyə vəziyyəti bir qayda olaraq, əsas və dövriyyə kapitalının mənbələrinin strukturunun optimallığından, xüsusi və borc kapitalının nisbətindən bilavasitə asılıdır.

Təhlil zamanı dövriyyə vəsaitlərinin tərkibini, mövcudluğunu və strukturunu qiymətləndirmək üçün aşağıdakı cədvəldən istifadə olunur (cədv.2.3 bax).

Cədvəl 2.3

Ticarət müəssisələrində dövriyyə vəsaitlərinin qruplaşdırılması

<i>Dövriyyə sahəsi</i>	<i>Dövriyyə vəsaitlərinin elementləri</i>
Ehtitadda olan dövriyyə vəsaitləri	<ul style="list-style-type: none"> ✓ təsərrüfat xarakterli materiallar ✓ yanacaq ✓ tara və qablaşdırma materialları ✓ inventar ehtiyatları ✓ anbarda olan məhsul və əmtəələr ✓ gələcək dövriyyə xərcləri
Tədavül vəsaitləri	<ul style="list-style-type: none"> ✓ yüklənməyə anacaq aləmlər tərəfindən qəbul edilmiş mallar ✓ hesablamalarda olan vəsaitlər (debitor vəsaitlər) ✓ kassa və bank hesablarında olan pul vəsaitləri ✓ digər hesablamalarda olan vəsaitlər

2.2. Debitor borclarının dövriyyəsinin təhlili

Məhsulun yüklənməsi və istehsal resurslarının əldə edilməsi ilə əlaqədar olan hesablaşmalar cari ildə, rüb və ya ayda baş verdiyindən müəssisələr arasında birinin digərinə borcu əmələ gəlir ki, bu da müvəqqəti xarakter daşıyır. Belə borclar iki cür olur:

- debitor borclar,
- kreditor borclar.

Debitor borclara təşkilata müəyyən hesablaşmalara görə digər müəssisə və təşkilatların borcları aiddir. Bu cür borcun çoxalması və ötən dövrə nisbətən onun artması mənfi hal kimi qiymələndirilir, çünki debitor borcu dövriyyə vəsaitlərinin vacib hissəsi olaraq, nəgd pul kütləsinə bilavasitə təsir göstərir. Və, əksinə, debitor borcunun azalması-təşkilatın maliyyə vəziyyətinə müsbət təsir göstərir.

Qeyd edək ki, hazırki inflyasiya şəraitində debitor borcların təhlilinin vaxtı-vaxtında aparılması olduqca vacibdir.

Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsinə görə, mülki hüquqi baxımdan debitor borcu əmlak hüququna, yəni borclulardan müəyyən pul vəsaitinin (mal, xidmətin) alınması hüququna aiddir [8].

Həm beynəlxalq, həm də milli mühasibat uçotu standartlarına uyğun olaraq debitor borcu alıcılardan (debitorlardan) çatmalı olan məbləğ kimi müəyyənləşdirilir. Başqa sözlə desək, debitor borcu alıcıların və ya digər kontragentlərin satılmış məhsula, mallara, görülmüş işlər və ya göstərilmiş xidmətlərə görə şirkətin qarşısında olan pul öhdəliyidir. Bəzi mütəxəssislər debitor borclarının anlayışı altında təşkilatın aktivləri tərkibinə daxil olan, onun borcluları sayılan fiziki və hüquqi şəxslərə və müəssisə işçilərinə aid olan əmlak tələblərini göstərirlər [20]. Digər müəlliflər təşkilatın marketinq siyasətinin mövqeyindən çıxış edərək debitor borclarına tələbin stimullaşdırılması aləti kimi baxırlar [21].

Kommersiya təşkilatları üçün nəzərdə tutulan "Gəlirlər" adlı 6 № -li Milli mühasibat uçotunun standartına uyğun olaraq alıcıların borcunun əsasını hesablanma prinsipi təşkil edir. Həmin prinsip əmtəə-material ehtiyatlarının satışından əldə edilən gəlirlərin daxil olduğu vaxtdan asılı olmayaraq, onların mülkiyyət hüququnun alıcıya keçməsi anından mühasibat uçotu və maliyyə hesabatında öz əksini tapmasını nəzərdə tutur [5].

Debitor borcu təşkilatın aktivlərinə aid edilir və onun ödənilməsini nəzərdə tutan müddətdən asılı olaraq mühasibat balansının aktivində əks olunur (cədv.2.4 bax).

Cədvəl 2.4

Debitor borcunun tanınması şərtləri

<i>Cari debitor borcu</i>	<i>Onun tanınması şərtləri</i>
Cari debitor borcu	Əgər təşkilat tərəfindən gələcək iqtisadi səmərə almaq ehtimalı müvcuddur; Borcun məbləği dəqiq məəyyən edilə bilər
Məhsul, mal, iş və xidmətlərə (dövriyyə aktivləri) gürə borclarə	Əgər ələcəyə məhsula, mallara mülkiyyət hüququ ilə bərlə risklər və səmərələr verilmir; Əgər gələcəkdə təşkilat məhsullarən (mallarən) satılmasına idarəetmə və nəzarəti həyata keçirir; Borcun məbləği dəqiq məəyyən edilə bilər Əgər təşkilat tərəfindən gələcək iqtisadi səmərə almaq ehtimalı müvcuddur;
Uzunmüddətli borclar (dövriyyədən kənar aktivləri)	Əgər təşkilat tərəfindən gələcək iqtisadi səmərə almaq ehtimalı müvcuddur; Borcun məbləği dəqiq məəyyən edilə bilər

Debitor borclarının və alıcılarla hesablaşmaların vəziyyətinin təhlili müəssisənin uçot-analitik işinin ayrılmaz hissəsidir. Aparılan təhlil debitor borclarının dövriyyəsinə, onun tərkibinə, strukturunu, keyfiyyətini, müəssisənin öz vəsaitlərinin nə dərəcədə səmərəli alıcıların kreditləşməsinə qoyuluşunun qiymətləndirməyə imkan verir. Eyni zamanda, təhlil prosesində həmçinin həm vicdanlı alıcıları, həm də intizamsız alıcıları və borcun alınması üzrə onlarla iş aparmasının zərurətini aşkar etmək mümkündür.

Müəssisənin debitor borclarının təhlili, bir qayda olaraq, "Mühasibat balansı" adlı onun maliyyə hesabatlarının əsasında keçirilir. Əlavə olaraq, təhlilin bəzi mərhələlərində debitor borclarının uçotu aparılan ilkin sənədlər, cədvəllər və ayrı-ayrı registrlərdən istifadə oluna bilər.

Debitor borclarının təhlilini aşağıdakı ardıcılıqla aparılacağı məqsəduyğundur:

1 mərhələ – debitor borclarının dinamikası, hərəkəti, tərkibi və strukturunun təhlili. Ən ümumi şəkildə debitor borclarının dinamikası, hərəkəti, tərkibi və strukturunun dəyişməsi mühasibat balansın üfüqi və şaquli təhlili ilə xarakterizə olunur.

Üfüqi təhlil analitik cədvəlin tərtib edilməsi ilə xarakterizə olunur və bu cədvəllərdə mütləq balans göstəriciləri nisbi (artım və ya azalma sürəti) göstəricilərlə əlavə olunur. Bir qayda olaraq, yaxın 3-5 il üçün artımın bazis templəri qiymətləndirilir.

Sözsüz ki, üfüqi təhlil inflyasiya zamanı böyük əhəmiyyət kəsb etmir, lakin buna baxmayaraq bu təhlilin nəticələrindən ticarət təşkilatları arasında müqayisədə istifadə olunur. Üfüqi təhlilin məqsədi tətbiq edilən dövr üçün müxtəlif balans maddələrinin kəmiyyətə mütləq və nisbi dəyişiklikləri hesablanması və onların dinamikasının qiymətləndirilməsidir.

Debitor borclarının tərkibi və quruluşu ilə ümumi tanışlıqdan sonra onun, müəssisənin maliyyə nəticələrinə təsiri baxımdan, real dəyərini qiymətləndirmək lazımdır. Debitor borclarının qaytarılması müəssisənin fəaliyyətinin artıq öyrənilmiş təcrübəsinin və cari şərtlərinin əsasında müəyyən edilir.

Təhlil zamanı debitor borclarının dinamikasını, həmçinin borcların strukturunu qiymətləndirmək, satış həcmnin və borcların artım templərini müqayisə etmək lazımdır. Debitor borclarının artması o vaxtı məqbul sayıla bilər, əgər o, satış həcmnin artması nəticəsində baş verir, lakin bu şərtlə ki, onun artım tempi satışın artım templərindən yüksək olmamalıdır.

Debitor borclarının artmasına aşağıdakı amillər səbəb ola bilər:

- alıcılarla münasibətdə müəssisənin ehtiyatsız kredit siyasəti və tərəfdaşların uğursuz seçimi;
- bəzi istehlakçılar maliyyə vəziyyətinin gərginləşməsi və müflisləşmə ehtimalının artması;
- satış həcmının çox sürətlə artırılması;
- məhsulun satışında çətinliklərin yaranması və s.

Eyni zamanda debitor borclarının kəskin azalması müştərilərlə qarşılıqlı münasibətlərdə neqativ məqamların nəticəsi kimi qiymətləndirilə bilər (kreditlə satışın aşağı olması, alıcıların minimum dərəcədə azalması və s).

II-ci mərhələ – debitor borclarının təhlili onun yaranma müddəti üzrə aparılır, çünki davamlı borclar vəsaitləri təsərrüfat dövriyyəsiindən uzun müddətə uzaqlaşdırırlar.

Debitor borclarının təhlili prosesində aşağıdakı qruplara ayırmaq tövsiyə olunur:

- ✓ bir aya qədər olan debitor borcu;
- ✓ bir aydan üç aya qədər olan debitor borcu;
- ✓ üç aydan altı aya qədər olan debitor borcu;
- ✓ altı aydan bir ilədək olan debitor borcu;
- ✓ bir ildən artıq olan debitor borcu.

Bunlardan əlavə, debitor borcları əmələ gəlmə müddətləri üzrə gün hesabı ilə 30 günə kimi , 31 gündən 60 günə kimi, 61 gündən 90 günə kimi, 91 gündən 120 günə kimi də qruplaşdırırlar.

Bir sıra xarici ölkələrdə mühasibat balansında debitor borcları iki qrupa – hesabat tarixindən sonra on iki aydan çox ödənilməsi gözlənilən debitor borclarına və hesabat dövründən sonrakı on iki ay ərzində ödənilməsi gözlənilən debitor borclarına bölünür. Azərbaycanda qüvvədə olan balansda adı çəkilən göstəricilər yoxdur. bununla əlaqədar olaraq, hesab edirik ki, debitor borclarına nəzarəti artırmaq üçün bizim ölkədədə bu göstəricilərin balansda daxil edilməsi vacibdir.

Təcili və vaxtı keçmiş debitor borclarının yaranma səbəblərinə xüsusi diqqət yetirmək lazımdır. Təcili borclar mövcud hesablaşma formalarının tətbiqi nəticəsində yaranır. Müddəti keçmiş debitor borcları müəssisənin işində nöqsanlara görə baş verir, ona daxildir:

- ✓ alıcılar tərəfindən göndərilmiş mallar və təfil verilmiş işlər üzrə vaxtında ödənilməyən hesablar;
- ✓ kreditlə satılan mallara görə vaxtında daxil olmayan pul vəsaitləri üzrə hesablaşmalar;
- ✓ göstərilmiş müddətdə ödənilməyən hesablamalar;
- ✓ vaxtında daxil olmayan veksellər üzrə pul vəsaitləri s.

Debitor borclarının ödənilməsinin dövrü göstəricisi analitik əhəmiyyət kəsb edir. O, hesabat dövrünün günlərinin (adətən 360) debitor borclarını dövriyyəsi əmsalına bölməklə hesablanır. Bu zaman nəzərə alınmalıdır ki, debitor borclarının ödəniş müddəti nə qədər uzun olarsa, onun geri qayıtmaması riski yüksəlir. Bu göstəricini:

- ✓ əqdlərin bağlanması şərtləri,
- ✓ məhsul növləri,
- ✓ hüquqi və fiziki şəxslərlə hesablaşmalar,
- ✓ aparılan hesablamalar üzrə
- ✓ təhlil etmək lazımdır.

III-cü mərhələ – beynəlxalq uçot-analitik təcrübəsində debitor borclarının yaranma səbəblərini üzə çıxarmağa imkan verən da ən geniş yayılmış analitik üsullardan biri debitor və kreditor borclarının müqayisəsidir. Müqayisə zamanı debitor borclarına dövriyyədən müvəqqəti çıxarılan vəsait, kreditor borcuna isə - müvəqqəti vəsaitin dövriyyəyə cəlb olunması kimi baxılır. Debitor və kreditor borclarının müqayisəsi aşağıdakı formada cədvəl əsasında təhlil edilir (cədv.2.5 bax).

Cədvəlin məlumatları göstərir ki, debitor və kreditor borclarının ümumi həcmində ilin əvvəlinə kreditor borcunun xüsusi çəkisi (76,5%) daha çox olub və 3 dəfədən artıq debitor borclarının həcmi üstələyib, bu da müəssisənin maliyyə sabitliyini zəiflədir. İlin sonuna vəziyyət bir qədər yaxşılaşıb: kreditor borcu debitor borcunun həcmi 1,8 dəfə ötüb. Cədvəldə verilən məlumatlar debitor borclarının əhəmiyyətli dərəcədə artımını xarakterizə edir (+7668 min manat), bu da ilin əvvəli ilə nisbətə 121% təşkil edir ($14000 : 6332 \times 100 - 100$). Kreditor borcunun artması ilə müqayisədə isə bu nisbət 1,63 təşkil edib ($7668 : 4700$), yəni debitor borcunun artması kreditor borcunun artmasından 1,63 dəfə artıqdır.

Cədvəl 2.5

Ticarət təşkilatında 2016 ildə debitor və kreditor borclarının müəssisə üzrə tərkibi, strukturu və dinamikası

<i>Debitor borcunun nüvləri və maddələri</i>	Əlin əvvəlinə		Əlin sonuna		Strukturun dəyiməsi, (q. 3 - q. 2)
	min manatla	yekuna, %-lə	min manatla	yekuna, %-lə	
A	1	2	3	4	5
1. Debitor borcu – cəmi	6332	100	14000	100	+7668
O cəmlədən:					
aləmələrə və sifarişlərə	4290	67,8	12920	92,3	+8630
nizamnamə kapitalına	42	0,7	-	-	- 42
verilən avanslar	1890	29,8	880	6,3	-1010
sair debitorlar	110	1,7	200	1,4	+90

2. Kreditor borcu – cəmi	20600	100	25300	100	+4700
O cəmlədən:					
mal satanlara, podradzələrə	8010	38,9	12950	51,2	+4940
əməyin ıdənilməsi ızrə	4200	20,4	5100	20,1	+900
sosial səporta ızrə	1640	8,0	2800	11,1	+1160
Bıdcə qarııəsənda borcu	2600	12,6	2200	8,7	-400
Alənan avanslar	4000	19,4	2000	7,9	-2000
Dıgər kreditorlar	150	0,7	250	10	+100
3. Debitor və kreditor borclarənən nisbəti, dəfə ilə (s. 2 : s. 1)		3,25		1,81	
4. Cəmi (s.1 + s.2)	26932		26700		
5. Kreditor borcunun hesabat ilinin yekununda xısusı zəkisi, % -lə		76,5		64,4	
6. Debitor borcunun hesabat ilinin yekununda xısusı zəkisi, % -lə		23,5		35,6	

Debitor borclarının yaranma müddətinə görə aparılmış təhlilin nəticəsindən asılı olaraq ticarət təşkilatının kredit siyasətinə diqqət yetirmək vacibdir.

Aparılan təhlil göstərdi ki, hesabat ilində ticarət müəssisəsinin debitor borcunun artmasına aşağıdakı amillər təsir göstərmişdir:

- Təşkilatın alıcılar üzrə aparılan kredit siyasətində baş verən ehtiyatsızlıq, tərəfdaşların seçilməsində olan dolaşılıq;

- Bir neçə istehlakçıların ödəmə qabiliyyətinin kəskin şəkildə aşağı düşməsi və hətta müflisləşməsi;
- Əmtəə satışının miqdarının əhəmiyyətli dərəcədə atımı ;
- Məhsulun satışı ilə bağlı olan çətinliklər.

Debitor borcların həddən artıq azalması müştərilərlə qarşılıqlı əlaqə prosesində əmələ gələn neqativ nəticələrinin hesabına ola bilər (məsələn, əmtəənin kreditlə reallaşdırılmasının azalması, bir sıra istehlakçıların artıq itirilməsi və s.).

Ancaq bu zaman bazarın tələblərinə uyğun olaraq təşkilat öhdəlikləri üzrə müddəti çatanda hesablaşmalıdır, həyata keçirilməyən hesablaşmalara görə o, cərimə və dəbbələmə verilməlidir.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, hazırda debitor və kreditor borclarının müqayisəsi əhəmiyyətli dərəcədə aktualdır. Əksər tədqiqatçıların fikrincə, kreditor borcları debitor borclardan yüksək olduğu halda, təşkilat vəsaitlərdən səmərəli istifadə edir, başqa sözlə onların dövriyyədən çıxarmır, vəsaitləri müvəqqəti də olsa, dövriyyəyə cəlb edir. Əslində praktikada mühasiblər belə hala mənfi münasibət göstərir, çünki müəssisə debitor borclarının vəziyyətindən asılı olmayaraq kreditor borcunun hökmən ödəməlidirlər. Beynəlxalq uçot təcrübəsində debitor və kreditor borcların müqayisəli təhlilinə böyük əhəmiyyət verilir.

IV-cü mərhələ – mühüm analitik göstəricisi olan debitor borclarının "keyfiyyətinin" təhlilidir. Debitor borclarının "keyfiyyəti" debitor borclarının tərkibində şübhəli debitor borcların payı ilə səciyyələnir. Debitor borclarının "keyfiyyəti" şübhəli debitor borcların məbləğinin debitor borcunun orta kəmiyyətinin nisbətinə bərabərdir (%-lə). Bu göstəricinin məbləğinin artımı tendensiyası müəssisənin aktivlərinin likvidliyinin azalmasından xəbər verir.

Bu mərhələdə debitor borclarının keyfiyyətini qiymətləndirmək olduqca vacibdir. Ona görə təhlil prosesində vaxtı ötmüş və şübhəli debitor borclarının

xüsusi çəkisinin dəyişməsi qiymətləndirilir və mənfəətin maksimumlaşdırılması məqsədilə gəlirli debitor borcları ayrılır.

V-ci mərhələdə debitor borclarının təhlili istifadəsinin səmərəliliyinə qiymətin verilməsi məqsədəuyğundur. Bunun üçün debitor borclarının dövrüliliyi qiymətləndirilir. Beynəlxalq praktikada geniş istifadə olunan bu göstərici məhsulun satışından əldə edilən gəlirin debitor borcunun orta kəmiyyətinə bölməklə hesablanır. Sonra dövriyyə vəsaitlərinin tərkibində debitor borcunun payını müəyyən edirlər. Bu göstərici debitor borcunun orta kəmiyyətinin dövriyyə vəsaitlərinin ümumi məbləğinə bölməklə hesablanır. Eyni zamanda aparılan təhlil prosesində debitor borclarının artım tempini məhsulun satışından əldə edilən gəlirin artım tempinə nisbətini hesablayırlar. Bunlardan əlavə, müəssisə vəsaitlərinin debitor borclarına investisiya qoyulması nəticəsində əldə edilən iqtisadi səmərə kəmiyyətcə ölçülməlidir [26, s. 411].

Debitor borclarının təkmilləşdirilməsi məqsədi ilə biz aşağıdakıları təklif edirik:

1) Debitor borclarının idarə olunması üzrə dünyada tətbiq olunan müasir üsullardan istifadəsi. Beynəlxalq praktikada, xüsusən amerika praktikasında, debitor borclarının idarə edilməsində beş əsas addım nəzərdə tutulur:

- Malların satışı zamanı kreditin verilmə şərtlərinin müəyyən edilməsi.
- Kredit müəyyən zəmanət əsasında verilir – bu zəmanət əvvəlcədən müəyyənləşdirilməsi zəruridir. Malların satışının ən sadə üsulu – alıcıya, onun tərəfindən qəbul edilən və bağlanmış müqaviləyə uyğun olaraq, açıq hesab adlandırılan hesabın təqdim edilməsidir. Daha mürəkkəb, lakin daha etibarlı üsul isə - müştəridən pulun ödənilməsi (vekselin) haqqında yazılı öhdəliyin əldə edilməsi.
- Alıcının etibarlılığının və ya firmadan aldığı mallara görə ödəmə ehtimalının müəyyənləşdirilməsi.
- Hər bir konkret alıcıya verilən kreditin məbləğinin müəyyənləşdirilməsi.
- Debitor borclarının "yığılması" siyasətinin müəyyənləşdirilməsi.

2) Ticarət təşkilatında satışın artması, fikrimizcə, o hallarda baş verə bilər ki, təşkilat mülayim, yəni “güzəştli” kredit siyasətini həyata keçirilməsi barədə qərar qəbul etdikdə. Mülayim və ya “güzəştli” kredit siyasəti məhsul satışını aşağıdakı vasitələrlə stimullaşdırılmasını nəzərdə tutur:

- ✓ kredit müddətinin mülayim formada uzanmasını;
- ✓ alıcılara ticarət güzəştlərinin verilməsi;
- ✓ müddəti keçmiş borcların toplanması üçün daha sərt üsullara keçid
- ✓ alıcılar tərəfindən həyata keçirilmiş hesablaşmaların vəziyyətinə nəzarətin gücləndirilməsi;
- ✓ ödəmə riskin aşağı salınması üçün mümkün qədər sayca çox istehlakçı dairəsinə və ya bir neçə iri alıcıya (kompaniya, səhmdar cəmiyyəti) malik olunması;
- ✓ debitor və kreditor borcların nisbətinə nəzarətin gücləndirilməsi, çünki, debitor borclarının çoxalması təşkilatın maliyyə sabitliyi üçün təhlükədir və uzun müddətə əlavə pul vəsaitlərinin cəlb olunmasını tələb edir və s.

3). Müəssisənin maliyyə və iqtisadi göstəricilərinin yaxşılaşdırılması, debitor borclarının qaytarılması müddətinin uzunluğunun və itkilərin baş verməsi ehtimalının azaldılması məqsədilə təchizatçılar məhsulların satışını sığorta şirkətində sığortalaya və yaxud debitor borcunun faktoring şirkətinə satışını həyata keçirə bilər. Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsinə görə, faktoringin mahiyyəti faktor firması tərəfindən öz müştərilərindən borcları götürmək hüququnu almaqla, onların borclarının əksər hissəsini tədricən ödəməsindən ibarətdir. Faktor-firmanın müştərisi öz borclarını tez ödəmək imkanını qazanır (borclu) [8].

Debitor borclarının təhlilinin aparılması prosesində bir sıra düsturlardan da geniş istifadə olunur.

Bu düstur maliyyə intizamının pozulması və dövriyyə vəsaitlərinin qanunsuz dövriyyədən çıxmasını göstərir. Debitor borcların dövriyyəsinə qiymətləndirmək üçün aşağıdakı əmsallardan istifadə edirlər:

1. Debitor borcların dövriyyəsi (E^{dbd})

$$E^{dbd} = \frac{Mq}{\bar{A}^b} \quad (2.5)$$

burada, E^{dbd} –debitor borcların dövr etməsi əmsalını

D^B –debitor borcların həcmi;

B – məhsulun, iş və xidmətin satışından gələn gəliri göstərir.

Debitor borcların dövr etmə əmsalı müəssisəyə verilən kommersiya kreditinin çoxalmasını və ya azalmasını ifadə edir. Əmsalın hesablanması zamanı satışdan əldə olunan gəlirin mülkiyyətə keçmək hüququna malikdirsə , o zaman əmsalın artımı kreditlə satışın ixtisar olunmasını ifadə edir.

2. Debitor borcların ödənilməsi müddəti

$$\bar{O}^{db} = \frac{Dh}{E^{dbd}} \quad (2.5)$$

burada , T^{db} –debitor borcların ödənilməsi müddətinin günlə uzunluğunu;

Dh –hesabat dövrünü (günlə);

E^{dbd} –debitor borcların dövr etməsi əmsalını göstərir.

Ödənmə müddəti nə qədər uzun olarsa, onun ödənilməməsi riski də bir o qədər yüksək olur. Bu göstəriciləri tərəfdaşlar üzrə, məhsulun növləri, hesablaşma şərtləri üzrə yəni sazişin bağlandığı şərait üzrə ayrı-ayrılıqda nəzərdən keçirmək lazımdır.

3. Dövriyyə vəsaitinin ümumi həcmində debitor borclarının xüsusi çəkisi:

$$UD^{db} = \frac{DV \times 100}{\bar{E}^a} \quad (2.6)$$

təşkil etmişdir.

Burada, UD^{db} – dövriyyə vəsaitinin ümumi həcmində debitor borcların payıdır;

K^d – dövriyyə kapitalının orta həcmidir.

4. Debitor borclarının tərkibində şübhəli borclarının payı xüsusi çəkisi (UD^{sb}):

$$U\check{A}^{\check{N}\acute{a}} = \frac{SHb}{Db} \times 100 \quad (2.7)$$

burada, SHb – şübhəli borcları göstərir.

Bu göstərici debitor borcların keyfiyyətini xarakterizə edir. Onun artım tendensiyası likvidliyin azalmasını əks etdirir [27, s.124].

III FƏSİL. TİCARƏT TƏŞKİLATININ FƏALİYYƏTİNİN RENTABELLİYİNİN TƏHLİLİ

3.1 Kapitalın rentabellik göstəricilərinin iqtisadi xarakteristikası

Ticarət təşkilatının fəaliyyətinin gəlirliyinə və iqtisadi effektivliyinə mütləq göstəricilərlə yanaşı, nisbi göstəricilər ilə də qiymət verilir. Nisbi göstəricilərə ümumiyyətlə rentabelliğin göstəricilər sistemini aid etmək olar.

Satılmış məhsulun həcmi ilə onun satışına çəkilən xərclərin müqayisəsi məhsulun rentabelliğini, mənfəəti və məhsul həcmının hər bir manatına düşən xərcləri xarakterizə edir. Satılmış məhsulun həcmi göstəriciləri və dövriyyə vəsaitinin kəmiyyət nisbəti dövriyyə vəsaitinin dövriyyəsinə xarakterizə edir [29].

Satılmış məhsulun həcmi ilə əsas istehsal fondlarının və dövriyyə vəsaitlərinin müqayisəsi əsas istehsal fondlarının fondverimini və dövriyyə vəsaitlərinin dövriyyəsinə xarakterizə edir. Əmək səmərəliliyi, əsas fondların fond verimi, dövriyyə vəsaitinin dövriyyəsi kimi göstəricilərin dinamikasına görə istehsalatın idarə olunma effektivliyi xarakterizə olunur.

Təşkilat o zaman rentabelli hesab edilir, ki malların satışından əldə olunan gəlirlər tədavül xərclərini ödəyir, bundan başqa, təşkilatın normal fəaliyyəti üçün kifayət qədər mənfəətin məbləğini təşkil edir. Rentabellik mənfəətlə müqayisədə, təsərrüfatçılıq yekun nəticələrini daha tam səciyyələndirir, çünki onun kəmiyyəti nağd və ya istifadə edilən ehtiyatlar ilə effektin nisbətini göstərir. Rentabellik təşkilatın fəaliyyətinin qiymətləndirilməsi üçün və həm investisiya siyasəti və qiymət qoymada alət kimi tətbiq edilir.

Təşkilatın rentabelliğinin qiymətləndirilməsi işə daha başlamazdan əvvəl, hələ təşkilatın yaradılması ideyası mərhələsində mütəxəssislərə biznesin güclü və zəif cəhətlərini aşkar etmək imkan verir. İstənilən ticarət təşkilatının kommersiya fəaliyyəti iqtisadi prinsip əsasında qurulmalıdır. Ümumi şəkildə bu prinsip minimum xərclər ilə maksimum nəticə əldə edilməlidir. Başqa sözlə, maliyyə-

təsərrüfat fəaliyyətinin effektivliyi ehtiyatların nəticələrə çevrilməsinin səmərəliliyi ilə qiymətləndirilməlidir.

Rentabellik ticarət təşkilatlarının fəaliyyətini kompleks şəkildə xarakterizə edən mühüm keyfiyyət göstəricisidir. Məhsul satışının əldə edilən gəlir tədavül xərclərini üstələyirsə, bundan əlavə müəssisənin cari fəaliyyəti üçün kifayət qədər mənfəət əmələ gəlirsə, o zaman onun fəaliyyəti gəlirli, yəni rentabellikli hesab olunur.

Ticarət təşkilatının fəaliyyətinin rentabelliğini hesablayarkən xalis mənfəətin (% - lə) balansın vəsaitinin yekununa nisbəti kimi müəyyən edilir və təşkilatın aktivlərinə investisiya olunmuş kapitalın rentabelliğini göstərir. Ancaq məsələ burasındadır ki, həmin göstərici təşkilatın fəaliyyətin müxtəlif sahələrinin gəlirlilik səviyyəsini ifadə etmir. Bununla əlaqədar olaraq kənardan əldə olunan mənfəət və ayrı-ayrı fəaliyyət ərazilərindən əldə olunan mənfəətin təşkilatın dövriyyəsinə cəlb edilən kapitalın həcminə nisbəti kimi müəyyən müqayisələri həyata keçirir.

Müəssisənin rentabelliğinin iqtisadi mahiyyətini hərtərəfli ancaq göstəricilər sistemi vasitəsilə açıqlamaq olar. Əsas üstünlük ondan ibarətdir ki, nisbi göstəricilər inflyasiyadan deyil. Sadəcə olaraq, məqsəd investisiya olunmuş kapitalın 1 manatına düşən gəlirin hesablamasından ibarətdir.

Rentabelliğin əsas göstəricilərinə nəzər salaq:

- Ticarət müəssisəsinin birinci və əsas göstəricisi onun mal dövriyyəsi (satış) rentabelliğidir. Bu göstərici ticarət müəssisəsinin mənfəətinin mal dövriyyəsinin həcminə bölünməsi yolu ilə müəyyən edilir. Təhlil zamanı ayrıca, topdansatış müəssisənin, pərakəndə müəssisənin rentabelliği hesablanır və ticarət müəssisələrinin təsərrüfat fəaliyyətinin nəticələrinin qiymətləndirilməsi üçün istifadə olunur. Bu göstərici əmtəənin bir vahidinə düşən mənfəətin məbləğini və ya ticarət mənfəətinin malın qiymətində payını göstərir.

Bu göstəricinin qüsuru də ondan ibarətdir ki, o, ticarət müəssisəsinin resurslarından istifadənin iqtisadi səmərəliliyini xarakterizə etmir, çünki o istehsalı, istifadə edilən amillər və alınan gəlir arasında asılılığı əks etdirmir. Mal dövriyyəsinin rentabellik göstəriciləri ticarət müəssisəsinə yüksək ticarət əlavəsi olan malların satışına istiqamətləndirir ki, bu da defisit bazar şəraitində malların çeşidinin daralmasına və alıcıların tələbatının ödənilməsi səviyyəsinin pisləşməsinə gətirib çıxarır.

- Tədavül (cari xərclər) xərclərinin səmərəliliyi - mənfəət məbləğinin tədavül xərclərinin məbləğinə nisbəti kimi müəyyən edilir. Bu göstərici cari xərclərin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi zamanı istifadə olunur və müəssisənin tədavül məsrəflərinin bir vahidinə olan mənfəətin məbləğini göstərir. Rentabellik səviyyəsi realizə olunmuş ayrı-ayrı malların mənfəətliliyini müəyyənləşdirməyə imkan verir ki, bu da ticarət əlavələrin iqtisadi cəhətdən əsaslandırılmış olması üçün lazımdır. Qeyd edək ki, bu göstəricinin də çatışmazlıqları var. Belə ki, o ticarət təşkilatının istehsal fondlarının daha səmərəli istifadə olunmasını stimullaşdırmır, çünki istifadə edilən fondların və dövriyyə vəsaitlərinin bütün həcmi, əks etdirmir. Tədavül xərclərinin rentabellik səviyyəsinə görə onu müəyyən etmək mümkün deyil ki, əsas fondların və dövriyyə vəsaitlərinin hansı həcmdə olduqda, müəssisə müəyyən qədər gəlir əldə edə bilər, nə qədər səmərəli həmin vəsait istifadə olunur.
- Aktiv rentabellik göstəricisi - onlara yönəldilmiş hər bir manat hesabı ilə ticarət təşkilatının əldə etdiyi mənfəətinin miqdarını göstərir.

$$R^a = \frac{M^x}{A} \quad (3.1)$$

burada, R^a –aktivlərin rentabellik göstəricisidir;

M^x – müəssisənin sərəncamında qalan xalis mənfəəti;

A –aktivlərin orta miqdarını göstərir.

- Cari aktivlərin rentabelliği – bu göstərici aktivlərə qoyulmuş hər manat hesabı ilə təşkilatın nə qədər mənfəət əldə etməsini ifadə edir:

$$R^{ca} = \frac{M^x}{A^c} \quad (3.2)$$

burada, R^{ca} –cari aktivlərin rentabelliğidir;

A^c –cari aktivlərin orta həcmidir.

- İnvestisiyanın rentabellik göstəricisi qoyulmuş vəsaitlərdən istifadənin səmərəliliyini göstərir. İnkişaf etmiş bir sıra xarici ölkələrdə adı çəkilən göstərici qoyulmuş vəsaitlərin idarə olunmasının peşəkarlıq kriteriyasını ifadə edir:

$$R^i = \frac{M}{K^x + K^{UB}} \quad (3.3)$$

burada, R^i –investisiyanın rentabelliği ;

M – dövr ərzində əldə edilən mənfəət;

K^x –xüsusi kapitalın orta həcmi;

K^{UB} – uzunmüddətli öhdəliklərin orta həcmi göstərir.

- Xüsusi kapitalın rentabelliği. Bu göstərici müəssisənin xüsusi kapitalında mənfəətin payını əks etdirir:

$$R^{xk} = \frac{M}{K^x} \quad (3.4)$$

burada, R^{xk} –xüsusi kapitalın rentabelliğini;

K^x –xüsusi kapitalın orta həcmi göstərir.

- Təşkilatın əsas fəaliyyətinin rentabellik göstəricisi - ticarət təşkilatının əsas fəaliyyətində əmtəə satışından əldə olunan mənfəətin istehsal məsrəflərinin məbləğindəki xüsusi çəkisini göstərir.

$$R^x = \frac{M^s}{M^d} \quad (3.5)$$

burada, R^x – əsas fəaliyyətin rentabelliyyəsidir;

M^s – satışdan mənfəəti;

M^d – məhsul istehsalına məsrəfləri göstərir.

- Ticarət müəssisəsində əsas və dövriyyə vəsaitlərinin rentabellik göstəricisi - əsas və dövriyyə vəsaitlərindən istifadənin səmərəliliyini ifadə edir:

$$R^F = \frac{M}{F^o + F^d} \quad (3.6)$$

burada, R^F – istehsal fondlarının rentabelliyyəsidir;

F^o – əsas istehsal fondlarının orta həcmidir.

- Realizə olunmuş məhsulun rentabellik göstəricisi həmin məhsulun bir manatına düşən təşkilatın özünə qalan xalis mənfəəti göstərir:

$$R^s = \frac{M}{B} \quad (3.7)$$

burada, R^s – realizə olunmuş məhsulun rentabelliyyəsidir;

B – məhsulun (əmtəələrin) satışından əldə edilən gəlirdir.

Yuxarıda verilən göstərici ancaq müəssisənin təsərrüfat fəaliyyətinin səmərəliliyini xarakterizə etmir, o, eyni zamanda qiymətin əmələgəlməsinin səmərəliliyini də göstərir. Bunun həm realizə olunmuş məhsulun ümumi həcminə görə və həm də ayrı-ayrı məhsul növləri üzrə hesablamaq lazımdır.

- Məhsulun (əmtəənin) rentabelliyyəni modifikasiya olunmuş (şəkili dəyişdirilmiş) göstərici satışın həcmninə rentabelliyyəni hesab olunur:

$$R^s = \frac{M^s}{B} \quad (3.8)$$

burada, R^s – satışın rentabelliyyəsidir;

M^s – məhsul satışından alınan mənfəətidir.

Cədvəldə verilən məlumatlara əsasən belə bir qənaətə gəlmək olar ki, ticarət təşkilatında kapitalın intensiv istifadəsi səviyyəsi aşağıdır.

Cədvəl 3.1

Ticarət təşkilatının 2016 ildə fəaliyyətinin əsas göstəriciləri (manatla)

№	Göstəricilər	Kezən il	Hesabat ili	Kənarlaşma	
				Mətləq ifadədə	%-lə
1	Aktivlərin(əmlakən) orta həcmi	209402	209398	-4	-0,002
2	Xüsusi vəsaitlər mənbələrinin orta midarə	159871	146246	-13625	-8,5
3	Uzunmüddətli ühdəliklərin orta dəyəri				
4	Cari aktivlərin orta həcmi	78372	78412	+40	+0,05
5	Məhsulun (əmtəələrin) satışından alınan gəlir	139320	142020	+2700	+1,94
6	Hesabat ilinin mənfəəti	16038	16275	+237	+1,48
7	Təşkilatın sərəncamında qalan mənfəət	10424	10579	+154	+1,48
8	Məssisənin əmlakənən rentabelliği (sət.7: sət.1)x100, %-lə	2,29	2,52	+0,23	+0,08
9	Cari aktivlərin rentabelliği (sət.7:sət.4) x 100, %-lə	13,30	13,49		+0,19
10	Ənvestisiyanın rentabelliği (sətir 6 (sətir 2 + sətir3)x100, %-lə	10,03	11,1		+1,10
11	Xüsusi kapitalın rentabelliği				

	(sətir7:sətir2) x100, %-lə	6,52	7,23		+0,71
12	Məhsulun rentabelliği, (sət.7:sət.5)	7,48	7,45		-0,03
13	Aktivlərin dövriyyəsi əmsalə (sət.5: sət.1)	0,6653	0,6782		+0,0129

Cədvəldən görürük ki, ticarət təşkilatında əmlakın rentabelliği keçən ildə 8%, cari ildə isə onun rentabellik səviyyəsi ötən il ilə nisbətən ancaq 0,008% yüksəlmişdir. Eyni ilə cari aktivlərin rentabelliği müvafiq olaraq 13,30%-dən 13,49%-ə qədər (0,19%), xüsusi kapitalın rentabelliği 6,52%-dən 7,23%-ə qədər və ya 0,71% yüksəlmişdir. Bununla yanaşı məhsulun rentabellik səviyyəsi keçən 7,48-dən bu ildə 7,45%, yəni 0,03% azalmışdır.

Rentabelliğin göstəriciləri aşağıdakı qruplara təsnifləşdirilir:

- Mənfəətin əsasında hesablanmış göstəricilər;
- Aktivlər üzrə hesablanmış göstəricilər;
- Nəgd pul vəsaitlərinin hərəkətinə görə hesablanmış göstəricilər;
- Müxtəlif satılan məhsul növləri əsasında hesablanmış göstəricilər.

Sadalanan göstəricilərin təhlilini növbəti paragrafda nəzərdən keçirdəcəyik.

3.2 Kapitaldan istifadənin intensivliyinin və rentabelliğinin amilli təhlili metodikasının əsas istiqamətləri

Təsərrüfat fəaliyyətinin səmərəliliyinin yüksəldilməsi və intensivləşdirilməsinin şərtlər və amillər üzrə təsnifləşdirilməsi istifadə olunmamış ehtiyatların axtarışı və müəyyən edilməsində böyük rol oynayır.

Təhlil zamanı aşağıdakı konkret məsələlər həll olunmalıdır:

- istehsal səmərəliliyinin uçotu və qiymətləndirilməsi;
- istehsal nəticələrinə təsir göstərən amillərin təsir dərəcəsini kəmiyyətce müəyyən edilməsi;

- istehsalın hərtərəfli intensivləşdirilməsinin ümumiləşdirici (integral) göstəricisinin hesablanması

Resurslardan istifadəni əks etdirən hər sintetik göstərici öz növbəsində daha xırda amillərin (2,3-cü dərəcəli) təsirinə məruz qalır. Məsələn, ticarət təşkilatında çalışan personalın əmək məhsuldarlığı onun ekstensiv kəmiyyətindən, yəni iş vaxtının uzunluğundan, boşdayanmalardan, maddi və mənəvi stimullardan, sosial şəraitdən asılıdır [27, c.345].

Əməyin məhsuldarlığına təsir göstərən intensiv amillərdən fəhlənin ixtisas dərəcəsini, onun tərəfindən 1 saat ərzində buraxan məhsulun miqdarını, istehsalın təşkili - texniki səviyyəsini və s. amilləri göstərmək olar.

3.1-ci şəkilin yuxarıdakı düzbucağında istehsalın səmərəliliyinin və intensivləşdirilməsinin yüksəldilməsi amilləri təqdim edilib. Bu amillər ümumilikdə istehsalın “texniki-təşkili” səviyyəsi adlandırılır.

İstehsalın səmərəliliyi və intensivləşdirilməsi amillərindən fərqli olaraq, səmərəliliyin bilavasitə mənbələri –istehsal resurslarıdır (3.1 şəkilin orta düzbucağına bax).

İstehsal və maliyyə resurslarından istifadəsi, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, ekstensiv və intensiv xarakter daşıya bilər. İstehsalın intensivləşdirilməsi keyfiyyət və kəmiyyət göstəricilərinin nisbəti əsasında təhlil edilir. Resurslardan ekstensiv və intensiv istifadənin xüsusiyyətlərindən biri onların bir biri ilə əvəz olunmasıdır. Məsələn, işçi qüvvəsinin çatışmamazlığını əmək məhsuldarlığının artırılması ilə əvəz etmək mümkündür.

Beləliklə, ümumilikdə istehsalın texniki-təşkili səviyyəsinin dinamikası istehsal və maliyyə resurslarından intensiv istifadəsində əks edilir. Deməli, intensivləşdirmə amillərinin idarə edilməsi əmək məhsuldarlığı, materialverimi, əsas istehsal fondlarının fondverimi və dövriyyə vəsaitlərinin dövriyyəsinin dinamikasında özünü göstərir. Bu göstəricilərin dinamikası idarəetmənin səmərəliliyini xarakterizə edir (şək. 3 bax).

Təsərrüfat fəaliyyətinin intensivləşdirilməsinin yüksəldilməsi amilləri və yolları
Elmi-texniki tərəqqi və məhsul və istehsalın elmi-texniki səviyyəsi
Təsərrüfat sisteminin strukturu və istehsal və əməyin təkilinin səviyyəsi
Ədarətmənin səviyyəsi
Sosial şərait və insan amillindən istifadənin səviyyəsi
Ekoloji şərait və ətraf mühitin mühafizəsi səviyyəsi
Xarici iqtisadi əlaqələr və onların inkişaf səviyyəsi

İntensivləşdirmənin və səmərəliliyin dinamikasından göstəriciləri və ehtiyatları

Resurslar (əmək və material resursları, əsas istehsal fondları)	Əmək məhsuldarlığı (və yaxud əmək tutumu)	Resursların məsrəfi (məhsulun maya dəyəri)
	Materialverimi (və yaxud material tutumu)	
	Əmək vəsaitlərinin amortizasiya-verimi və yaxud amortizasiya-tutumu	
	Əsas istehsal fondlarının dəyişməsi	
	Dəyişmə istehsal vəsaitlərinin dəyişməsi	

Təsərrüfat fəaliyyətinin intensivləşdirilməsinin və səmərəliliyinin son nəticələri

Təsərrüfat fəaliyyətinin(məhsulun, icin, xidmətlərin) həcmi
Təsərrüfat fəaliyyətinin son nəticələri (səmərəliliyi)- mənfəət, rentabellik
Мүəssisənin maliyyə vəziyyəti və ödəmə qabiliyyəti

Şəkil 3. *Təsərrüfat fəaliyyətinin səmərəliliyinin və intesivləşdirilməsinin son nəticələrinin, göstəricilərinin, və amillərinin sxemi*

Rentabelliğin səviyyəsinin artması müəssisənin maliyyə vəziyyətini möhkəmləndirir, onun ödəmə qabiliyyətini yaxşılaşdırır, borc kapitaldan nisbətən az istifadə edir.

Rentabellik göstəricilərinin təhlili prosesində «Maliyyə vəziyyəti haqqında hesabat», «Uçot siyasəti və izahlı qeydlər», «Mənfəət və zərər və digər məcmu gəlirlər haqqında hesabat», “Pul vəsaitlərinin hərəkəti haqqında hesabat” kimi məlumatlar onun informasiya bazasını təşkil edir.

Hesabat ilinin axırında olan informasiya əsasında dövriyyədə olan kapitaldan istifadə olunmasının intensivliyini, təşkilat fəaliyyətinin rentabelliğini müəyyənləşdirmək, onların təhlil etmək çox vacibdir. Bu zaman ilin əvvəlinə və sonuna olan həmin göstəricilər müvafiq bazis səviyyəsi ilə tutuşdurulur və kənarlaşmalar hesablanır.

Rentabellik göstəricilərinin vasitəsilə kapitalın müxtəlif sahələrə investisiya olunmasının effektivliyini göstərir. Bununla əlaqədar olaraq xüsusi kapitalın rentabellik göstəricilərinin kapital qoyuluşuna mənfəət norması ilə müqayisə olunur.

Dövriyyə kapitalından istifadənin intensivliyi və təşkilatın rentabellik göstəricilərinin müəyyən edilməsi metodikası maliyyə vəziyyəti və ödəmə qabiliyyətinin təhlili metodikası ilə, demək olar ki, eynidir. Təhlil prosesində

hesabatda verilən göstəricilərin bazis və sahə rəqibinin cari göstəriciləri ilə tutuşdurulması da istənilən nəticələrin verilməsini istisna etmir.

Təhlilin başlanğıc mərhələsi satışın rentabelliyyənin müəyyən edilməsindən, buna təsir göstərən amillərin(məhsulun qiymətinin və satışına çəkilən xərclərin) qiymətləndirilməsindən ibarətdir. Bu məqsədlə, fikrimizcə, düsturu korrektə etmək məqsədi ilə aşağıdakı təhlili aparaq:

$$R^Q = \frac{M^s}{B} = \frac{B - M^d}{B} \quad (3.9)$$

R^Q – satışın həcmnin rentabelliyyəsidir;

M^s – satışından alınan mənfəətdir:

B – məhsul, iş və xidmətlər satışından alınan gəlirdir;

M^d – kommersiya və inzibati məsrəfləri daxil etməklə satışın maya dəyərini göstərir.

Cədvəl 3.2

*Ticarət təşkilatında 2016 ildə satışın həcmnin rentabelliyyənin qiymətləndirilməsi
(manatla)*

Nö	Göstəricilər	İqtən il	Hesabat ili	Kənarlaşma ±
1	Mallarən (əmtəələrin) satışından əldə edilən gəlir (Gm)	557280	568080	+10800
2	Mallarən (əmtəələrin) satışına zəkilən xərclər (Xs)	495162	506110	+21896
3	Satışdan alınan mənfəət (MS) (sət.1-sət.2)	62118	61970	-148
4	Satışın rentabelliyyəsi (SR) (sət.3 : sət. 1) x 100, %-lə	11,15	10,91	-0,24

Verilən məlumatlar göstərir ki, ticarət təşkilatında təhlil etdiyimiz müddətdə satışın rentabelliği 0,24 p. düşmüşdür. Xüsusi olaraq, vurğulamaq lazımdır ki, həmin göstəricinin enməsi təşkilatın rəqabət qabiliyyətinin də aşağı düşməsinə və onun əmtəələrə tələbatın azalması ehtimalının mümkünlüyünü təsdiq edir.

Realizə olunmuş məhsulun qiymətinin və ona çəkilən xərclərin dəyişməsinin rentabellik göstəricilərinə təsirini təhlilin zəncirvari yerdəyişmə üsulu ilə hesablamaq olar.

1. Satış qiymətinin dəyişməsi nəticəsində satışın rentabelliğinin dəyişməsinə təsiri ($\Delta R_{Q(p)}$)

$$\Delta R_{Q(p)}^Q = \frac{Gm_1 - Xs}{Gm_1} = \frac{568080 - 495162}{568080} - 0,1115 = +0,0168 \text{ (+1,69\%)}.$$

2. Realizə olunmuş məhsula çəkilən xərclərin dəyişməsi nəticəsində satışın rentabellik göstəricisinin dəyişməsinə təsirini hesablayaq ($R_{Q(M_d)}$)

$$\Delta R_{Q(Xs_d)} = \frac{Gm_1 Xs_{d1}^d}{Gm_1} - \left(\frac{Gm_1 - Xs_{d1}^d}{Gm_1} - \frac{Gm_0 - Xs_{d0}^d}{Gm_0} \right) = 0,1091 - 0,1284 = -0,0193 \text{ (-1,93\%)}$$

Yuxarıda göstərilən amillərin ümumi təsiri hesabına satışın rentabelliği 0,24% təşkil etmişdir:

$$\Delta R_{Q(p)}^Q + \Delta R_{Q(M_d)} = 0,169 + (-0,193) = -0,124$$

Təhlilin növbəti mərhələsində aktivlərin rentabelliği, onların dövriyyəsi və satılmış məhsulun rentabellik göstəriciləri arasındakı qarşılıqlı əlaqə öyrənilir.

$$R_a^a = \frac{M^x}{A} = \frac{B}{A} \times \frac{M^x}{B} \quad (3.10)$$

Adı çəkilən göstərici ticarət obyektinin qiymətin əmələ gəlməsi siyasətinə, eyni zamanda məhsulun realizə olunmasına çəkilən xərclərin səviyyəsinə əsaslanan aktivlərin mənfəətliyini göstərir. Əlavə olaraq, aktivlərin rentabelliği göstəricisinin köməyi ilə müəssisənin işgüzar fəaliyyətini aktivlərin dövriyyəsi vasitəsilə qiymətləndirmək mümkündür.

Sonuncu düstur kapitalın rentabelliynin yüksəldilməsi yollarını göstərir:

1. Məhsulun (əmtənin) nisbətən az mənfəətliliyi olanda aktivlərin və onların ayrı-ayrı elementlərinin dövriyyəsinin sürətinin artırılması çox vacib məsələdir.

2. Əgər ticarət obyektinin işgüzar fəallığı yox səviyyəsindədir ya azdır belə vəziyyəti ancaq məhsulun satışı ilə bağlı əmələ gələn xərclərin azaldılması ilə düzəltmək mümkündür. Əmtəə dövriyyəsinin səmərəliliyinin aşağı düşməsi, bir qayda olaraq, mallara tələbatın azalması deməkdir. Bu zaman məhsulun (əmtənin) rentabelliği arta bilər. Satışın rentabellik göstəricisi müəssisənin rəqabət qabiliyyətinin qiymətləndirilməsində oriyentir ola bilər.

3.3 nömrəli cədvəldə verilmiş göstəricilər əsasında aktivlərin rentabelliyyəinə təsir göstərən amillərin təsirini təhlilin zəncirvari yerdəyişmə metodunun vasitəsilə hesablamaq olar.

Cədvəl 3.3

2016 ildə ticarət təşkilatında rentabellik göstəricilərinin qiymətləndirilməsi

№	Göstəricilər	Kezən il	Cari il	Kənarlaşmalar ±
1	Aktivlərin dövriyyəsi ($B/A=D^a$), dövr ilə	0,6653	0,6782	+0,0129
2	Realizə olunmuş əmtələrin rentabelliği, faizlə, ($R^s=M^s/B$)	7,48	7,23	-0,03
3	Aktivlərin rentabelliği, faizlə	31059	30985	-74
4	Satışın rentabelliği (R^s) (sət.3 : sət.1) x 100, faizlə, (R^a)	4,98	5,05	+0,07

1. Aktivlərin dövriyyəsinin artması hesabına aktivlərin rentabelliğinin dəyişməsi ($\Delta R^a(D_a)$):

$$\Delta R^a(D^a) = D_1^a \times R_0^s - R_0^a = 0,6782 \times 7,48 - 4,98 = 5,09 - 4,98 = +0,09$$

2. Satılmış məhsulun rentabelliyyəsinin azalmasına görə aktivlərin rentabelliyyəsinin azalması $[\Delta P_a(\Delta P_{\Pi})]: (\Delta R^a(R^s))$

$$\Delta R^a(R_1^s) = R_1^a - D_1^a \times R_0^s = 5,05 + (-5,07) = -0,02$$

Amillərin məbləğinin aktivlərin ümumi rentabelliyyəyə uyğunluğu aşağıdakı kimi yoxlanıla bilər:

$$\Delta P_a = \Delta P_a(\Delta da) + \Delta P_a(\Delta \Pi)$$

$$\Delta R^a = \Delta R^a(D^a) + \Delta R^a(R^s) = 0,09 - 0,02 = +0,07$$

Fikrimizcə, əmtəə dövriyyəsinin səmərəliliyyəsinin qiymətləndirilməsi üçün malların satışından mənfəət göstəricisindən istifadə daha məqsədəuyğundur, çünki o mal dövriyyəsinin həcmindən dəyişməsinə bərabərdir.

Növbəti və sonuncu mərhələdə realizə olunmuş məhsulun rentabelliyyəyə ayrı-ayrı əmtəələrin rentabellik göstəricilərinin təsirinin qiymətləndirilməsi aşağıdakı ardıcılıqla həyata keçirilir:

- Satışın həcmində ayrı-ayrı əmtəələrin payı (faizlə) hesablanır.
- Ayrı-ayrı əmtəələrin fərdi rentabelliyyəsi hesablanır.
- Ayrı-ayrı əmtəələrin rentabellik göstəriciləri realizə olunmuş məhsulların orta rentabellik kəmiyyətinə təsiri müəyyən edilir - realizə olunmuş məhsulun həcmindəki ayrı-ayrı əmtəələrin payı (faizlə) onların fərdi rentabelliyyəyə vurulur.
- Realizə olunmuş əmtəələrin xüsusi rentabelliyyəsinin dəyişməsinə görə təsir müəyyən edilir - cari və plan dövrlərinin rentabellik göstəriciləri arasındakı fərqə ayrı-ayrı əmtəələrin cari ilində satılmış məhsulun tərkibindəki payına vurulur.
- Struktur amilinin təsiri müəyyən edilir - plan ilinin rentabelliyyəsi cari ildə və plan dövründə əmtəənin payı (%) arasındakı fərqə vurulur.

Amillərin təhlil zamanı mühasibat uçotu məlumatlarından istifadə olunur. Bununla əlaqədar bu cür təhlil ancaq məlumatlar üzrə xərclərin analitik uçotuna

əsasən aparılır və satışın strukturunun effektivliyini müəyyənləşdirməyə imkan yaradır.

NƏTİCƏ

“Ticarət təşkilatlarında işgüzar fəaliyyətin iqtisadi təhlilinin əsas istiqamətləri” mövzusunda Bakı şəhərinin orta və iri ticarət təşkilatları timsalında aparılan tədqiqat əsasında aşağıdakı nəticələrə gəlmək və müvafiq tövsiyələr və təkliflər irəli sürmək olar:

1. Ticarət fəaliyyəti malların istehsalçıdan istehlakçıya təşviqi üzrə vasitəçilik fəaliyyətinə aiddir. O topdan və pərakəndə satış formalarında həyata keçirilə bilər, onun əhatə dairəsi kifayət qədər genişdir və kifayət qədər spesifikdir.

Ticarət təşkilatlarında təhlil aşağıdakı ticarət sahəsinin əsas xüsusiyyətləri nəzərə almaqla aparılmalıdır - ticarətdə əlavə dəyər, hazır məhsul istehsal olunmur; ticarət firmaları artıq istifadəyə hazır olan mallar ilə işləyir; əsas fəaliyyətdən əldə edilən nəticə məhsulların istehsalından deyil, mal dövriyyəsinin (topdan satış və pərakəndə) satışından əmələ gəlir.

2. Ticarət təşkilatının əmtəə ehtiyatlarının lazım olan plan məbləği birgünlük əmtəə dövriyyəsinin günlə ifadə olunan ehtiyat normasına vurmaqla müəyyən edilir. Əmtəə ehtiyatlarının idarə edilməsi onların dövriyyəsinin və ya əmtəə dövriyyəsinin hərəkəti sürətinin artırılması vasitəsilə maliyyə xərclərinin azalmasına gətirib çıxara bilər.

3. Ədəbiyyatda “işgüzar fəaliyyət” anlayışına müxtəlif yanaşmalar mövcuddur. Bizim fikrimizcə, ticarət təşkilatının işgüzar fəallığı dedikdə bu müəssisənin istehsalat-kommersiya fəaliyyətinin effektivliyi və səmərəliliyi başa düşülür ki, bu da vasitələrinin dövriyyə sürətinin artması ilə xarakterizə olunur. Kommersiya təşkilatının fəaliyyətinin ən mühüm xarakteristikası olaraq ticarət təşkilatının işgüzar fəallığı bir sıra göstəricilərin köməyi ilə, həm də işgüzar fəallığın təhlili çərçivəsində iqtisadi təhlil obyektini kimi təqdim oluna bilər.

Ticarət təşkilatının yüksək işgüzar fəallığı potensial investorları bu şirkətin aktivləri ilə əməliyyatların həyata keçirilməsini, ona vəsait qoyuluşunu stimullaşdırır. Təşkilatın işgüzar fəallığı xarici mühitin müxtəlif amillərin və şərtlərin dəyişikliklərinə çox həssasdır. Təsərrüfat subyektlərinin işgüzar fəallığına əsas təsiri makroiqtisadi amillər göstərir. Onların təsiri altında ya fəal davranış üçün stimullaşdırıcı şərait yaradan əlverişli "sahibkarlıq mühiti" formalaşır, ya da əksinə - işgüzar fəallığın azalmasına gətirib çıxarır. Kifayət qədər yüksək əhəmiyyətə təşkilatın rəhbərliyinə tabe olan daxili xarakterli amillər də malikdir. Bundan başqa, nəticə etibarilə işgüzar fəallığın xarakteri və səviyyəsindən müəssisənin ödəmə qabiliyyəti, likvidlik dərəcəsi, kapitalın strukturu s. asılıdır.

4. İşgüzar fəallığın öyrənilməsi üzrə mövcud nəzəri bazasının icmalı belə qənaətə gəlməyə əsas verir ki, tədqiqatın mühüm aspektlərdən biri müəssisənin işgüzar fəallığını ümumilikdə qiymətləndirməyə və onun inkişafı perspektivlərini müəyyən etməyə imkan verən göstəricilərin tərkibinə kompleks yanaşmadır.

Qeyd etmək lazımdır ki, əksəriyyət iqtisadçılar tərəfindən işgüzar fəallığı xarakterizə edən göstəricilərin müəyyənləşdirilməsinə birtərəfli yanaşma, onu yalnız kapitalın dövriyyəsilə əlaqələndirilməsi (bu məlumatlar cədvəl 2-də təsdiqini tapıb) göstəricilərin və amillərin qarşılıqlı əlaqəsini kifayət qədər dərindən tədqiq etməyə imkan vermir. Ona görə hesab edirik ki, işgüzar fəallığının artırılması yolları və istifadə olunmamış imkanlar aşkar edilməsi üçün aparılan təhlilin prosesində bunu nəzərə almaq vacibdir. Beləliklə, milli və xarici iqtisadi ədəbiyyatında kifayət qədər geniş təmsil olunan işgüzar fəallığın göstəricilər sisteminin öyrənilməsi və formalaşması prosesləri hələ də başa çatmamışdır və müasir tədqiqatlarda bu məsələ aktual mövzu olaraq qalır.

5. Təhlil prosesində əsas vəsaitlərə kapital qoyuluşunun həcmi və strukturunu qiymətləndirmək, ticarət obyektinin fəaliyyətinin funksional xüsusiyyətlərini aşkar etmək vacibdir. Ona görə ilin əvvəlinə və sonuna olan faktiki məlumatları müqayisə edirlər. Tədqiqatlar göstərir ki, təhlil apardığımız ticarət təşkilatında əsas vəsaitlə təmin olunma hesabat dövrünün əvvəlinə nisbətən onun sonunda artmışdır və istehsal vəsaitlərinin artım tempi qeyri-istehsal fondlarının artım sürətini üstəliyin. ƏV-in aktiv hissəsinin artım tempi onun passiv hissəsinin artım tempini qabaqlayır. Bu da menecment tərəfindən iqtisadi siyasətin doğru aparılmasının sübutudur.

6. Aparılan tədqiqatlar göstərir ki, zavodda əsas vəsaitlə təmin olunma hesabat ilinin əvvəlinə nisbətən ilin sonunda az da olsa artmışdır. Onların aktiv hissəsinin artım tempi onun passiv hissəsinin artım tempindən təqribən 10,5% yüksək olmuşdur. Bu da əsas vəsaitlərdən istifadənin effektivliyinin yüksəldilməsi üçün müəssisənin iqtisadi siyasətinin düzgün aparıldığını sübut edir. Təhlil göstərir ki, təhlil olunan dövr ərzində əsas istehsal fondlarından istifadənin effektivliyi belə ki,

ötən ilə nisbətən fondveriminin səviyyəsi hesabat ilində 2,9% artmışdır. Bu artım hesabına məhsul buraxılışının həcmi 4058 minmanat artmışdır ki, bu da ümumi artım məbləğindən 1,06% yüksəkdir. Eyni zamanda fondveriminin artımı əmək vəsaitlərinə tələbatın nisbi ixtisar olunmasına səbəb olmuşdur. Belə ki, hesabat ilində əsas istehsal fondlarına nisbi qənaət 3839 min manattəşkil etmişdir ki, bu da faktiki əsas istehsal fondların 2,93%-ni təşkil edir. Bununla yanaşı mənfəətin artım tempi məhsul buraxılışının artım tempindən aşağı olmuşdur. Bu da məhsulun tərkibindəki rentabelli məmulatların payının aşağı düşməsinə sübut edir. Nəticədə əsas istehsal fondlarından istifadənin rentabelliği 0,3% aşağı düşmüşdür. Bundan başqa müəssisədə işləyən avadanlıqların saatlıqhasilatının artmış, avadanlıq vahidinin iş saati yüksəlmiş, lakin avadanlıqların aktiv istehsal güclərinin tərkibindəki xüsusi çəkisi aşağı düşmüşdür. Onlardan birinci və ikinci amillər fondveriminin yüksəlməsinə müsbət, üçüncü amil isə mənfi təsir göstərmişdir. Təhlil aparılan dövrdə əsas vəsaitlərin dövriyyə əmsalı aşağı düşmüş, bir dövriyyənin uzunluğu 33,2 gün olmuş, yaxud keçən ilə nisbətən onların dövriyyəsi hesabat ilində 0,66 gün və ya 2% sürətlənmişdir. Bu hesabda dövriyyədən 520,74 min manat məbləğində vəsaitə qənaət edilmişdir.

7. Verilən məlumatlar göstərir ki, ticarət obyektində hesabat dövründə əsas vəsaitlərdən istifadənin səmərəliliyinin artım tendensiyası müşahidə olunur. Belə ki, keçən il ilə müqayisədə fondveriminin səviyyəsi faktiki olaraq 2,9% artmışdır. Bu amilin hesabına satış həcmi 3070 manat çoxalmışdır və bu ümumi artımdan 1,06% çoxdur. Əsas vəsaitlərin rentabelliği 0,3% azalmışdır.

Müəssisənin işgüzar fəallığı əsas vəsaitlərin dövretmə əmsalından da əhəmiyyətli dərəcədə asılıdır. Bu səbəbdən təhlil apararkən əsas vəsaitlərin dövriyyəsi göstəricilərini, dövr etmənin ləngiməsini və onlara təsir edən amilləri tədqiq etmək vacibdir.

8. Debitor borcu təşkilatın aktivlərinə aid edilir və onun ödənilməsinə nəzərdə tutan müddətdən asılı olaraq mühasibat balansının aktivində əks olunur

Aparılan tədqiqatlar göstərir ki, debitor və kreditor borclarının ümumi həcmində ilin əvvəlinə kreditor borcunun xüsusi çəkisi (76,5%) daha çox olub və 3 dəfədən artıq debitor borclarının həcmi üstələyib, bu da müəssisənin maliyyə sabitliyini zəiflədir. İlin sonuna vəziyyət bir qədər yaxşılaşıb: kreditor borcu debitor borcunun həcmi 1,8 dəfə ötür. Kreditor borcunun artması ilə müqayisədə isə bu nisbət 1,63 təşkil edib, yəni debitor borcunun artması kreditor borcunun artmasından 1,63 dəfə artıqdır.

9. Debitor borclarının təkmilləşdirilməsi məqsədi ilə biz aşağıdakıları təklif edirik:

- Debitor borclarının idarə olunması üzrə dünyada tətbiq olunan müasir üsullardan istifadəsi.

- Beynəlxalq praktikada, xüsusən amerika praktikasında, debitor borclarının idarə edilməsində beş əsas addım nəzərdə tutulur:

- Malların satışı zamanı kreditin verilmə şərtlərinin müəyyən edilməsi.

- Kredit müəyyən zəmanət əsasında verilir – bu zəmanət əvvəlcədən müəyyənləşdirilməsi zəruridir. Malların satışının ən sadə üsulu – alıcıya, onun tərəfindən qəbul edilən və bağlanmış müqaviləyə uyğun olaraq, açıq hesab adlandırılan hesabın təqdim edilməsidir. Daha mürəkkəb, lakin daha etibarlı üsul isə - müştəridən pulun ödənilməsi (vekselin) haqqında yazılı öhdəliyin əldə edilməsi.

- Alıcının etibarlılığının və ya firmadan aldığı mallara görə ödəmə ehtimalının müəyyənləşdirilməsi.

- Hər bir konkret alıcıya verilən kreditin məbləğinin müəyyənləşdirilməsi.

- Debitor borclarının "yığılması" siyasətinin müəyyənləşdirilməsi.

Bir sıra inkişaf etmiş ölkələrdə müəssisənin balansında debitor borcları hesabat dövründən sonra 12 aydan çox ödənilməsi gözlənilən debitor borclarına bölünür ki, bu da onlara nəzarəti gücləndirir. Bizim müəssisələrin balansında isə bu

göstərici öz əksini hələ tapmayıb və, fikrimizcə, qəbul edilmiş balansın onun daxil edilməsi məqsədəuyğun olardı.

10. Ticarət təşkilatında satışın artması, fikrimizcə, o hallarda baş verə bilər ki, təşkilat mülayim, yəni “güzəştli” kredit siyasətini həyata keçirilməsi barədə qərar qəbul etdikdə. Mülayim və ya “güzəştli” kredit siyasəti məhsul satışını aşağıdakı vasitələrlə stimullaşdırılmasını nəzərdə tutur:

- ✓ kredit müddətinin mülayim formada uzanmasını;
- ✓ alıcılara ticarət güzəştlərinin verilməsi;
- ✓ müddəti keçmiş borcların toplanması üçün daha sərt üsullara keçid
- ✓ alıcılar tərəfindən həyata keçirilmiş hesablaşmaların vəziyyətinə nəzarətin gücləndirilməsi;
- ✓ ödəmə riskin aşağı salınması üçün mümkün qədər sayca çox istehlakçı dairəsinə və ya bir neçə iri alıcıya (kompaniya, səhmdar cəmiyyəti) malik olunması;
- ✓ debitor və kreditor borcların nisbətinə nəzarətin gücləndirilməsi, çünki, debitor borclarının çoxalması təşkilatın maliyyə sabitliyi üçün təhlükədir və uzun müddətə əlavə pul vəsaitlərinin cəlb olunmasını tələb edir və s.

11. Təşkilat o zaman rentabelli hesab edilir, ki malların satışından əldə olunan gəlirlər tədavül xərclərini ödəyir, bundan başqa, təşkilatın normal fəaliyyəti üçün kifayət qədər mənfəətin məbləğini təşkil edir. Rentabellik mənfəətlə müqayisədə, təsərrüfatçılıq yekun nəticələrini daha tam səciyyələndirir, çünki onun kəmiyyəti nağd və ya istifadə edilən ehtiyatlar ilə effektin nisbətini göstərir. Rentabellik təşkilatın fəaliyyətinin qiymətləndirilməsi üçün və həm investisiya siyasəti və qiymət qoymada alət kimi tətbiq edilir.

Təşkilatın rentabelliliyinin qiymətləndirilməsi işə daha başlamazdan əvvəl, hələ təşkilatın yaradılması ideyası mərhələsində mütəxəssislərə biznesin güclü və zəif cəhətlərini aşkar etmək imkan verir.

12. Hesablamalar göstərir ki, tədqiq olunan ticarət təşkilatında kapitaldan intensiv istifadə səviyyəsi nisbətən aşağıdır: əmlakın rentabellik səviyyəsi keçən ildə

4,98%, hesabat ilində 5,05 % və 0,07%, cari aktivlərin rentabellik səviyyəsi - 0,19%, xüsusi kapitalın rentabelliği 0,71%, aktivlərin dövriyyə əmsalı 0,0129 yüksəlmişdir. Məhsul satışının rentabelliği 0,03% azalmışdır. Satışın həcmının rentabelliğini aşağı düşməsinə satılmış məhsulun maya dəyərinin yüksəlməsi amilinin, aktivlərin rentabellik səviyyəsinə məhsul satışının rentabellik səviyyəsinin aşağı düşməsi mənfi təsir göstərmişdir. Məhsulun ümumi rentabelliğinin azalmasına satılmış məhsulun rentabelliğinin azalması mənfi təsir göstərmişdir.

Yuxarıda qeyd etdiyimizi nəzərə alaraq aşağıdakı tövsiyələri irəli sürmək olar:

- Təhlil zamanı kommersion və maliyyə fəaliyyətini xarakterizə edən göstəricilər arasındakı qarşılıqlı əlaqələrin səbəb-nəticələri dəqiq öyrənilməli və qiymətləndirilməlidir.

- Kapitaldan daha səmərəli və intensiv istifadə olunması təmin edilməlidir.

- Mal alanlar və sifarişçilər barəsində kredit siyasətində olan ehtiyatsızlıqlar və tərəfdaşların seçilməsindəki səhvlər minimumu endirilməlidir, yalnız ödəmə qabiliyyəti yaxşı olan istehlakçılara üstünlük verilməlidir.

- İstənilən ticarət təşkilatının kommersion fəaliyyəti iqtisadi prinsip əsasında qurulmalıdır. Ümumi şəkildə bu prinsip minimum xərclər ilə maksimum nəticə əldə edilməlidir. Başqa sözlə, maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin effektivliyi ehtiyatların nəticələrə çevrilməsinin səmərəliliyi ilə qiymətləndirilməlidir.

- Parakəndə ticarət obyektlərində əmtələrin və pul vəsaitlərinin operativ, idarəetmə uçotu və təhlili müxtəlif proqram təminatı vasitəsilə tam avtomatlaşdırılmalıdır.

- Təşkilatın işgüzar fəallığının yüksəldilməsi məqsədilə debitor və kreditor borclarının optimal nisbətində nəzarəti gücləndirilməsi vacib vəzəflərdən biridir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyatların siyahısı

1. Milli iqtisadiyyat və iqtisadiyyatın əsas sektorları üzrə strateji yol xəritəsinin başlıca istiqamətləri. //Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2016-cı il 16 mart tarixli Sərəncamı ilə təsdiq edilmişdir.
2. “Mühasibat uçotu haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu, Bakı, 2004
3. 1 №-li kommərsiya təşkilatları ucun milli mühasibat ucotu standartı “Maliyyə hesabatlarının təqdimatı üzrə” // Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin 2006-cı il 18 aprel tarixli İ-38 nomrəli əmri ilə təsdiq edilmişdir.
4. “Kapitalda dəyişikliklər haqqında hesabat üzrə” kommərsiya təşkilatları üçün 2 №-li milli mühasibat uçotu standartı Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin 2006-cı il 18 aprel tarixli İ-38 nomrəli əmri ilə təsdiq edilmişdir.

5. 6 №li kommersiya təşkilatları üçün milli mühasibat ucotu standartı «Gəlir» Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin 2006-cı il 18 aprel tarixli İ-38 nömrəli əmri ilə təsdiq edilmişdir.
6. Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsi (əlavə və dəyişikliklərlə) Bakı,2000
7. Azərbaycan Respublikasının statistik göstəriciləri, Bakı, 2016
8. Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsi, Bakı,1999
9. Mühasibat uçotunun yeni hesablar planı // Azərbaycan Respublikasının Maliyyə Nazir. № I-38 əmri ilə 18.04. 2006 il tarixində təsdiqlənmişdir.
10. Səlimov A.M. Sənayədə məhsulun maya dəyərinin kalkulyasiyası. Bakı AZDİİ , Bakı 1993
11. Səbzəliyev S.M , Quliyev V. M İdarəetmə uçotu / Dərslik. Elm və təhsil Bakı, 2014
12. Səbzəliyev S.M. Maliyyə hesabatı: formalaşması və təkmilləşdirilməsi problemləri, Bakı, "Elm", 2003
13. Аббасова С.А. Управленческий учет и управленческий анализ как элементы учетно-аналитической системы управления: современные аспекты Журнал РФ «Экономика и предпринимательство» № 6 (ч.3) (59-3) 2015
14. Аббасова С.А. Перспективный экономический анализ. / Баку, 2005
15. İsmayılov N.M., Kazımov R.N. Müəssisənin ödəmə qabiliyyətinin təhlili. Metodik göstəriş. Bakı, 2005
16. Namazəliyev H.I. Sənaye müəssisələri təsərrüfat fəaliyyətinin iqtisadi təhlili. B, Maarif, 1995
17. Ковалев В.В. Финансовый анализ: Управление капиталом. Выбор инвестиций. Анализ отчетности. // М., Финансы и статистика, 2011
18. Донцова Л.В., Никифорова Н.А. Анализ финансовой отчетности: учеб. – 4-е изд., перераб. и доп. – М.: Дело и Сервис, 2011. – 368 с.
19. Гогина Г.Н. Практикум по экономическому анализу: учеб. пос. / Г.Н. Гогина, С.П. Сюлина. – Самара: Самар. гуманитар. акад., 2010

20. Звягин С.А. Анализ дебиторской задолженности для целей бухгалтерской экспертизы / С.А. Звягин // М., Бухгалтерский учет. – 2009 / № 10
21. Ковалев В.В. Финансовый учет и анализ: концептуальные основы / – М.: Финансы и статистика, 2009.
22. Мездриков Ю.В. Аналитическое обеспечение управления дебиторской задолженностью – М., // Экономический анализ: теория и практика. – 2008. / №5.
23. Протасов В. Ф. Анализ деятельности предприятия (фирмы): производство, экономика, финансы, инвестиции, маркетинг. – М.: Финансы и статистика, 2003 – 536 с.
24. Комплексный экономический анализ хозяйственной деятельности: //А.И. Алексеева, А.В. Малеева, Ю.В. Васильев, Л.И. Ушвицкий: 2-е изд., перераб. и доп. – М.: КНОРУС, 2009. – 688 с.
25. Экономический анализ: Основы теории. Комплексный анализ хозяйственной деятельности организации: учеб. под ред. проф. Н.В. Войтоловского, проф. А.П. Калининой, проф. И.И. Мазуровой: 4-е изд. перераб. и доп. – М.: Юрайт, 2014. – 548 с.
26. Зонова А.В. Бухгалтерский учет и анализ: учеб. Пособие / А.В. Зонова, Л.А. Адамайтис, И.Н. Бачуринская; под. ред. А.В. Зоновой. – М.: Эксимо, 2009.,
27. Комплексный экономический анализ хозяйственной деятельности: учеб./Л.Т. Гиляровская [и др.].-М.: ТКВелби, Изд-во Проспект, 2006.- 336С.
28. Артеменко В.Г., Беллендир М.В. Финансовый анализ. М, DIS, 2009
29. Экономический анализ в торговле: учебное пособие / Под ред. М.И. Баканова. -М.: Финансы и статистика, 2004. - 400 с.
30. Баканов М.И., Шеремет А.Д. Теория экономического анализа . М, Финансы и статистика, 2010

31. Aktivlərin və öhdəliklərin inventarizasiyası Qaydaları. // Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin Kollegiyasının Q-17 nömrəli 16.07.2013-cü il tarixli Qərarı ilə təsdiq edilmişdir
32. Савицкая, Г. В. Анализ хозяйственной деятельности предприятия.: учебное пособие 7-е изд./ Г. В. Савицкая. - МН: "Новое знание", 2002. - 704 с.
33. Каверина О.Д. Управленческий учет: системы, методы, процедуры. — М.: Финансы и статистика, 2005.

АГАЗАДЕ РУБАЯ АЗАД КЫЗЫ

ОСНОВНЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ ЭКОНОМИЧЕСКОГО АНАЛИЗА ДЕЛОВОЙ АКТИВНОСТИ ТОРГОВЫХ ОРГАНИЗАЦИЙ

РЕЗЮМЕ

Цель исследования состоит в разработке и подготовке конкретных предложений и рекомендаций по совершенствованию методики анализа деятельности торговых организаций для достоверной оценки их деловой активности.

В первой главе «Теоретико-методические основы экономического анализа деловой активности» исследованы особенности деятельности торговых организаций и установлено их влияние на методику анализа деловой активности; определены цели, задачи и используемая в анализе система

показателей деловой активности, а также представлена методика анализа использования имущества торговой организации

Вторая глава работы посвящена вопросам анализа эффективности использования оборотного капитала торговой организации; здесь определена система показателей оборотного капитала и показаны основные направления методики анализа их оборачиваемости, а также анализа дебиторской задолженности торговых организаций и выдвинуты предложения по совершенствованию его методики.

В третьей главе "Анализ рентабельности деятельности торговых организаций" раскрыта экономическая характеристика показателей рентабельности и их показана методика их расчета; исследованы основные направления факторного анализа рентабельности капитала и интенсивности его использования. В заключении работы, по результатам проведенного исследования, сформулированы основные выводы и выдвинуты предложения и рекомендации по совершенствованию методики анализа деловой активности торговых организаций.

AGHAZADA RUBAYA AZAD

**THE MAIN DIRECTIONS OF BUSINESS ACTIVITIES ECONOMIC
ANALYSIS IN THE TRADE ORGANIZATIONS**

S U M M A R Y

Development of concrete proposals for the development of the analytical methodology of the activities of the research institutions aimed at the research, and operation of the recommendations and proper evaluation of work feasibility. In the first chapter, the theoretical and methodological economic analysis analyzed the characteristics of the business organizations of business feasibility and the methodology of the analysis of the effects was determined as business feasibility. The objectives, tasks and analysis of use techniques are also divided into the analysis of the effect of circulating capital use on the second chapter of the business, whose business organization is identified by the indicators of business feat. The basic aspects of the system of capitalization and analysis of the operating funds are presented here for specific developments in the analysis of the receivables of commercial establishments, such as circulating and proposals.

Chapter Three presents the economic characteristics of an "analysis of the effectiveness of the activities of trade organizations", rentability indicators and calculation technique. According to the results of the end of the survey, the main results, suggestions and recommendations have been made and it has been suggested that the method of analyzing the business feasibility of trade organizations should be improved.

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ
“MAGİSTRATURA MƏRKƏZİ”

Əlyazması hüququnda

Ağazadə Rubayə Azad qızı

“Ticarət təşkilatlarında işgüzar fəaliyyətin iqtisadi təhlilinin
əsas istiqamətləri”

mövzusunda

Magistr dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın**R E F E R A T I**

Ixtisasın şifri və adı: 060402 “Mühasibat uçotu və audit”

BAKI - 2017

Mövzunun aktuallığı. Respublikamızın iqtisadi strategiyasının həyata keçirilməsinin əsas istiqaməti onun iqtisadi və sosial inkişafının sürətləndirilməsi, istehsal resurslarından səmərəli istifadəsilə bağlıdır. 2016-cı il 16 mart tarixli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş Azərbaycan Respublikası Prezidentinin “Milli iqtisadiyyat və iqtisadiyyatın əsas sektorları üzrə strateji yol xəritəsinin başlıca istiqamətləri”ndə bütün iqtisadiyyatda səmərəliliyi və rəqabətliliyi artırması nəzərdə tutulub [1]. Ticarət fəaliyyəti, məlum olduğu kimi, malların istehsalçıdan istehlakçıya təşviqi üzrə vasitəçilik fəaliyyətinə aiddir. O topdan və pərakəndə satış formalarında həyata keçirilə bilər, onun əhatə dairəsi kifayət qədər genişdir və kifayət qədər spesifikdir. Ticarət müəssisənin fəaliyyətinin hesabat dövründə analitik qiymətləndirilməsi onun işgüzar fəaliyyətinin əsas istiqamətlərinin iqtisadi təhlili vasitəsilə həyata keçirilir.

Məhsulun (əmtəələrin) keyfiyyətini artırmaqla, onun məsariftutumunun aşağı salınması, əmək məhsuldarlığının, kapitaldan intensiv istifadə edilməsinin və rentabellik göstəricilərinin artması, mənfəətin yüksəldilməsi, istehsalatın səmərəliliyini xarakterizə edən bütün göstəricilərin təkmilləşdirilməsi milli iqtisadiyyatın, onun bütün sahələrinin, o cümlədən ticarət sahəsinin inkişafının sürətləndirilməsini tələb edir.

Hər bir sahibkar öz kommərsiya fəaliyyətini minimal xərc və maksimal gəlir əldə etməklə həyata keçirmək arzusundadır. Lakin hazırkı böhran və inflyasiya şəraitində ticarət müəssisələrdə maddi və maliyyə ehtiyatlarından istifadəsində müəyyən çatışmazlıqlar mövcuddur. Bu hər şeydən öncə, material resurslarından, əsas və dövriyyə vəsaitlərindən istifadə zamanı baş verən itgilərlə, onlardan intensiv istifadə olunması ilə, qeyri-səmərəli xərclərlə, dövriyyə vəsaiti və onun mənbələri ilə müəssisənin lazımi səviyyədə təhciz edilməməsi və s. ilə bağlıdır.

Yaranmış vəziyyəti yaxşılaşdırmaq və yaxın gələcəkdə təkmilləşdirmək məqsədilə ticarət təşkilatlarının fəaliyyətlərinin intensivləşdirilməsi və kapitaldan intensiv istifadənin göstəricilərini mütəmaddə qiymətləndirib, müfəssəl təhlil etmək zəruridir. Bu olduqca vacibdir, çünki aparılmış təhlilin nəticəsində müəssisələrin təsərrüfat maliyyə fəaliyyətini xarakterizə edən keyfiyyət göstəricilərinin təkmilləşməsi üzrə ehtiyatlar aşkar olunur və bu da, öz növbəsində, ticarət təşkilatının işgüzar fəaliyyətinə müsbət təsir göstərir.

Bu gün milli iqtisadiyyatın bütün sahələrində intensiv təsərrüfatçılıq üsullarının tətbiq edilməsi, mütərəqqi elmi-texniki və təşkilati-iqtisadi yeniliklərdən istifadə etməklə istehsalatın dayanmadan artımı, rəqabət şəraitində müəssisə və təşkilatların bazarda davamlı inkişafı və müəyyən mövqə tutması üçün zəruri şərtədir.

Bununla əlaqədar olaraq, ticarət təşkilatlarında işgüzar fəaliyyətin iqtisadi təhlilinin əsas istiqamətlərinə həsr olunan dissertasiyanın mövzusu çox aktualdır.

Tədqiqatın məqsədi və vəzifələri. Tədqiqatın məqsədi ticarət təşkilatlarının işgüzar fəaliyyətinə düzgün qiymət verilməsi üçün iqtisadi təhlilin metodikasının

təkmilləşdirilməsi üzrə konkret təklif və tövsiyələrin işlənib hazırlanmasından ibarətdir. Bu məqsədə çatmaq üçün qarşıya aşağıdakı vəzifələr qoyulmuşdur:

- ticarət təşkilatlarının fəaliyyətinin xüsusiyyətlərini araşdırılması və onların işgüzar fəaliyyətinin təhlilinin metodikasına təsirinin müəyyən edilməsi;
- işgüzar fəaliyyətinin təhlilinin məqsədi, vəzifələri və istifadə olunan göstəricilər sisteminin dəqiqləşdirilməsi;
- ticarət təşkilatının əmlakından istifadənin təhlili metodikasının tədqiqi;
- dövriyyə kapitalının dövriyyəsinin göstəricilər sistemi və onların təhlili metodikasının əsas istiqamətlərinin müəyyən edilməsi;
- debitor və kreditor borclarının və material ehtiyatlarının dövriyyəsinin təhlili və s.

Problemin öyrənilmə səviyyəsi. Ticarət təşkilatlarında işgüzar fəaliyyətin iqtisadi təhlilinin əsas metodiki məsələləri respublikanın və xarici alimlərin elmi əsərlərində öz əksini tapmışdır. Ticarət təşkilatlarında işgüzar fəaliyyətinin iqtisadi təhlilinin müəyyən aspektləri azərbaycan alimlərindən S.M.Səbzəliyevin, H. Namazaliyevin, İ.M.Mahmudovun,, C.C. Zərbəliyevin, R.N.Kazımovun, N.M. İsmayılovun, S. A. Abbasovanın, H.A. Cəfərlinin, T.Ş. Zeynalovun və başqalarının elmi əsərlərində tədqiq olunub.

Tədqiqatın elmi yeniliyi ondan ibarətdir ki:

- ticarət təşkilatının işgüzar fəaliyyətini xarakterizə göstəricilər sistemi dəqiqləşdirilmişdir ki, bu da uçot və hesabat işinin təşkilini xeyli asanlaşdırmağa imkan verir və s.;
- əsas və dövriyyə kapitalından istifadənin təhlili metodikası nəzərdən keçirilmiş və onun MHBS-na uyğun olaraq təkmilləşdirilməsi üzrə əməlli təkliflər irəli sürülmüşdür;

Tədqiqatın praktiki əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, onun nəticələrindən istifadə etməklə ticarət təşkilatlarında əsas və dövriyyə kapitalından istifadə səviyyəsini, onun intensivliyin və fəaliyyətinin rentabellik göstəricilərini daha düzgün qiymətləndirməyə geniş imkan yaradır. Bu da, öz növbəsində müəssisənin maliyyə vəziyyətinin möhkəmlənməsinə əlverişli zəmin yaradır.

Tədqiqatın predmetini ticarət təşkilatının işgüzar fəaliyyətinin qiymətləndirilməsinin metodiki və praktiki məsələlərin kompleksi təşkil edir.

Tədqiqatın nəzəri və metodoloji əsasını respublikanın iqtisadi siyasəti üzrə qanun, təlimat və qərarlar, ölkə və xarici iqtisadçı alim və mütəxəssislərin tədqiq olunan mövzu ilə bağlı elmi əsərləri təşkil edir.

Tədqiqatın obyektini Bakı şəhərinin orta və iri ticarət təşkilatlarıdır.

Dissertasiya işinin quruluşu və həcmi. Dissertasiya işi girişdən, üç fəsildən, nəticə və istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir. Dissertasiya işində 14 cədvəl və 4 şəkil təqdim olunmuşdur.

"İşgüzar fəaliyyətin iqtisadi təhlilinin nəzəri-metodiki əsasları" adlandırılan birinci fəsildə ticarət təşkilatlarının fəaliyyətinin xüsusiyyətlərinin araşdırılması və onların işgüzar fəaliyyətinin təhlilinin metodikasına təsiri müəyyən edilib; işgüzar fəaliyyətin təhlilinin məqsədi, vəzifələri və istifadə olunan göstəricilər sistemi dəqiqləşdirilib; ticarət təşkilatının əmlakından istifadənin təhlili metodikası tədqiq edilib

İşin ikinci fəsili ticarət təşkilatının dövriyyə kapitalından istifadənin səmərəliliyinin təhlili məsələlərinə həsr olunub. Burada dövriyyə kapitalının dövriyyəsinin göstəricilər sistemi və onların təhlili metodikasının əsas istiqamətlərinin müəyyən edilib; debitor borclarının və material ehtiyatlarının dövriyyəsinin təhlili metodikası təqdim edilib və bu metodikanın təkmilləşdirilməsinə dair bir neçə təklif irəli sürülüb.

"Ticarət təşkilatlarının fəaliyyətinin rentabelliyyətinin təhlili" adlandırılan üçüncü fəsildə təşkilatın fəaliyyətinin rentabellik göstəricilərinin iqtisadi xarakteristikası və hesablanması göstərilib; kapitaldan istifadənin intensivliyinin və rentabelliyyətinin amilli təhlili metodikasının əsas istiqamətləri tədqiq edilib.

İşin sonunda aparılmış tədqiqatın nəticəsində əldə olunan nəticə və təkliflər irəli sürülüb.

